

ИСТОРИСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИСКОГ ИНСТИТУТА НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ ЦРНЕ ГОРЕ
Година VI, Ц Е Т И Њ Е Књига IX, 1953

Црна Гора и Приморје у Омладинском покрету

О Омладинском покрету или, тачније речено, о покрету Уједињене омладине српске шездесетих и седамдесетих година прошлога века, постоји до данас већ читава литература. О мало којем нашем покрету писано је тако много и из тако дијаметрално супротних перспектива као о Омладинском покрету.

Најобимније и релативно најпотпуније дело о Омладинском покрету дао је до данас Јован Скерлић својом књигом **Омладина и њена књижевност** (1848—1871). На основу својих архивских истраживања и историских испитивања Скерлић је дао ову синтетичну карактеристику Омладинског покрета: „Одмах на првој скупштини 1866 у Новом Саду, Омладина постаје један општи покрет свих енергичнијих елемената у народу. На се народ освести, подигне, оспособи за нове услове живота и борбе за опстанак, нешто налик на немачки Tugendbund. Најзад, било је ту и револуционарног схватања да треба спремити народ за „извесни час“, изводити дело националног ослобођења и уједињења, угледањем на италијанско карбонарство, Младу Италију, покрет II Rigorsimento, акцију Мацинија и Гарибалдија. Мешавину од једног академског савеза, немачких Burschenschaft-a и Tugendbund-a, грчке Хетерије, италијанског карбонарства и Младе Италије — претставља „Уједињена омладина српска“. По себи се разуме, Скерлићево дело рађено је још пре пола века и оно је већ одавно застарело и превазиђено новим научним проучавањима и новим резултатима.

У нашој грађанској историографији приказиван је Омладински покрет, углавном, једнострано и непотпуно. Већина наших грађанских историчара сматрала је Омладински покрет као типично романтичарски и изразито националистички. А извесни наши грађански историчари покушавали су, штавише, да читавом овом покрету ударе печат великокрпске националистичке идеологије кнеза Михаила. Тако, на пример, Драгиша Васић отишао је чак дотле да је сасвим озбиљно говорио о „Михаиловој омладини“, иако је не само лево крило Омладинског покрета, окупљено око Светозара Марковића, него и центрум,

главнина покрета, под руководством Светозара Милетића, па чак и десно крило, на челу са Владимиром Јовановићем, било одлучно против политике кнеза Михаила.

Приступајући критичкој ревизији оцена и судова наше грађанске историографије, наша нова, савремена историографија, примењујући научна мерила, исправила је до данас већ многе погрешне констатације и неправилне закључке грађанских историчара, па између осталог и Васићеву апсурдну тезу о „Михаиловој омладини“. У својој **Историји народа Југославије** д-р Стеван Јантолек је тачно констатовао: „Омладина је о путу, којим треба поћи у револуционарној борби за национално ослобођење, имала своје гледиште, које се у основи разликовало од гледишта кнеза Михаила. Док је Михаило сматрао да национално ослобођење треба да се изведе кроз опсолутизам, сматрајући да је систем послушности и круте дисциплине најбоља припрема за ослободилачке ратове, дотле је српска револуционарна омладина заступала гледиште да се национално ослобођење може извести кроз политичку слободу и демократију. Српска омладина, дакле, није хтела да прихвати Михаилов апсолутизам, јер је под утицајем покрета Младе Италије и европског либерализма сматрала да су само слобода и демократија основ националне политике“.

Душан Перовић отишао је корак даље од Јантолека. Перовић изричито тврди: „Носилац опозиције била је Уједињена омладина српска, организована 1866 повезивањем студентских, ђачких, занатлиских и културно-просветних удружења, како у Србији тако и у већој мери у Војводини. Постављајући првобитно као основни задатак рад на културном и националном уздизању српског народа, Уједињена омладина српска прелази одмах на политичку делатност. Њеном национално-романтичарском заносу није одговарала Михаилова политика оклевања, а њеном либерално-демократском схватању Михаилов деспотизам и бирократизам. Зато она води оштру борбу против Михаила на оба фронта“. Супротно Слободану Јовановићу, који је у својем делу **Друга влада кнеза Милоша и Михаила** покушавао да докаже да је Михаило тобоже био „национални револуционар“ — данас све више преовлађује једино правилно мишљење да је Михаило био противник наше националне револуције и да је Уједињена омладина српска била не само „носилац опозиције“, како је то Перовић тачно запазио, него истовремено и пропагатор и организатор наше националне револуције у тадашњим историским условима.

У досадашњој историској литератури обрађена је, углавном, само делатност Омладинског покрета у Војводини и Србији, али врло мало и сасвим недовољно у осталим нашим земљама и покрајинама, у којима је покрет такође имао јачег или сла-

бијег одјека и заталасао омладину. Нарочито је запостављена делатност Омладине у Црној Гори и Приморју. У овој својој расправи покушаћемо да осветлимо, ако не у свим појединостима а оно бар у главним потезима, баш ову делатност Омладине у Црној Гори и Приморју, уколико се она даје реконструисати на основу само делимично сачуване архиве Уједињене омладине српске, која се налази једним делом у Историском одељењу Војвођанског музеја, а другим делом у Научној архиви Матице српске у Новом Саду.

У архиви Уједињене омладине српске сачуван је, нажалост, само један, и то релативно мали део докумената који говоре о учешћу Црне Горе и Приморја у Омладинском покрету. Док међу малобројним сачуваним документима из 1866 и 1867 немамо ниједан, који би говорио о овом учешћу, дотле међу документима из 1868 имамо неколико, и то врло занимљивих. На позив Годишњег одбора Уједињене омладине српске прва се одазвала са територије Црне Горе и Приморја омладинска дружина „Првенац“ из Задра. Као што је познато, Задар је био не само административни него и политички центар читавог Приморја, седиште земаљског гувернера и Далматинског сабора. Осим тога, у Задру су излазили и многобројни листови и часописи, на српскохрватском и италијанском језику, који су водили међу собом оштру национално-политичку борбу. Малобројна италијанска мањина покушавала је на све могуће начине, не бирајући средства, да удари читавом Југословенском Приморју од Трста до Скадра италијанско обележје, док се наш национални елемент успешно супротстављао италијанској агресији и систематски развијао разгранату социјално-економску, национално-политичку и културно-просветну активност на свим секторима. Најзад, у Задру су се налазиле многе средње и стручне школе, у којима су се формирали и изграђивали нови нараштаји наше тадашње либерално-демократске грађанске интелигенције у духу отпора против националног угњетавања.

Већ 1866, дакле исте године када је у Новом Саду одржана прва скупштина Уједињене омладине српске, основали су ђаци задарских средњих и стручних школа омладинску дружину „Првенац“, и то „са одобрењем, потврђењем и благословом Дијецезалног Епископа у његовом особитом ручном писму“. Према друштвеним статутима, које је задарски епископ Стеван Кнежевић (1806—1890) потврдио, задатак је дружине „вјежбање у србском језику“. Међутим, из првог извештаја управе „Првенца“ Годишњем одбору сазнајемо да је „главна цијел“ дружине да се ђачка омладина „науком напоје“, да јој се омогући „читати како србске листове тако и србске књиге“, да ради „у том смислу са приватним говорима и што тјешњим общтењем“. У истом свом извештају управа „Првенца“ поставља целу пробле-

матику на ову основу: „Вама ће се необично чинити, да је потреба србске ђаке србским духом напајати; али кад га од куће не донесоше а у Задру не нађоше, него са сваке стране лед, да угаси и искрицу, то нијесу ли подложни опасности да мјесто србскога духа заузме туђи?“ Очигледно, под туђим духом мисли се на дух италијанске агресије, националног угњетавања, однарођивања, покатоличавања, унијаћења итд.

Међутим, било би из основе погрешно претпоставити да је омладинска делатност у Приморју имала ексклузивно српски националистички карактер. Један од оснивача „Првенца“ и несумњиво један од најактивнијих омладинаца на читавом Приморју, Лазо Томановић (1845—1932), потоњи црногорски политичар и историчар, у својим занимљивим успоменама из тога доба (*Летопис Матице српске*, књ. 308, св. 3, стр. 103—104) износи, поред осталог, и ову конкретну појединост која тако лепо илуструје тадашње српско-хрватско братство: „Када сам почео купити по приморју чланове Уједињене Омладине Српске, пошао сам код д-ра Миха Клајића, најугледнијег првака Народне Странке. Он се одма радо уписао и чланарину ми дао, па ме упитао, јесам ли гледао Милетићеву слику. Кад сам му нијечно одговорио, дигао се иза писаћег стола, изнад ког висаше она велика слика Благовештенског Сабора, па ми на њој показа Милетића и Суботића“. А Миха Клајић (1829—1896) био је, као што је познато, „народни препородитељ Далмације“ и „један од најугледнијих и најсјајнијих југословенских државника друге половине XIX века“ (М. Прелог).

Најактивнији чланови задарског „Првенца“ били су Бокељи и Црногорци. Они су давали тон и одређивали правац читавој делатности Омладинског покрета на Приморју. У свом првом писму, датираном у Задру 16 марта 1868, чланови управе „Првенца“ пишу Годишњем одбору у Нови Сад:

Славни Одборе,

Премда сапет са двоструким дисциплинама, гимназијалним и семинарским, опет не хтје „Првенац“ равнодушан остати на ваш братски поздрав, него се постара одма, у колико му је било могуће, да му се одзове и зато је одма изабрао три своја члана дољепописана, да се заузму: 1) купљења прилога за фонд Уједињене омладине српске и уписивања јој чланова; 2) да растурују по приморју добре србске књиге.

Будући ми овђе сакупљени са свег србског приморја, од Будве па све до Задра, и сљедователно имајући по свим крајевима пријатеља, ми се уздамо да ћемо моћи не само овђе у Задру него и по свој Далмацији доста допринијети к постизавању омладинских сврха, у толико више ми се мислимо тога заузети, што познајемо каквим тешким сном још Србство овамо спава, али немамо „листовете“ за уписивање, него ћете добро учињети да нам пошљете неколико егземплара истих, како ћемо одма нашим пријатељима разпослат их. Јавите нам у исто време и јесте ли на икоје друго мјесто у

Далмацији слали „листовете“ за уписивање, да се знамо владати. Још треба да знате да ми све ово мислимо радити путем пријатељским, без икакве ларме, а знате већ да смо осим семинаристe и гимназистe.

Одушевљени што ето проговори и „Народни лист“ о Омладини, што показа да није онаква као што је описују опогањеници, кличемо: да живи Уједињена омладина српска!

Тоша Новаковић, осмошколац
Илија Шушак, шестошколац
Лазо А. Томановић, седмошколац

Задарски омладинци, као што је природно и разумљиво, били су одушевљени писањем задарског „Народног листа“, органа Народне странке у Далмацији, о Омладинском покрету. У своме броју од 28 марта 1868 „Народни лист“ је донео уводник, у коме се са признањем указује на пример Уједињене омладине српске:

Штиоци се наши сиећају, да чим су уставни закони потврђени у Угарској, родољубиви Славени с њим су се окористили, оснивајући друштва и сакупљајући састанке на народну корист. Међу знаменитијим друштвима свакако су она, која су се основала међу младим нараштајем ученог свиета, међу ђацима пештанског свеучилишта и осталих учених завода по Угарској. Та ђачка друштва на то иду, да укупним радом узкриесу народни дух и узгоје народну просвјету. Да се та циел лашње постигне српски родољуби наумише циелу омладину сакупити у једно тиело, па се збиља састала скупштина циеле омладине српске ономлањске године у Новом Саду, а лани у Биограду...

Да би се становити ред увео у омладинској задружбини, да би се ред појединих друштава свео на обћу корист, лањска је омладинска скупштина израдила правилник, по ком да се омладина равна. Мало ниже ћемо познакомити наше штиоце с поглавитим чланцим тога правилника, нека виде о чем се ради. Али овде упитујемо сами себе и своје штиоце: Не имамо ли и ми у овој страни царевине закон о задругах и скупштинах? Не би ли сад могли и ми, ако и нисмо још под круном св. Стјепана, такова што основати каконо је омладина српска у Угарској? Свакако да бисмо. У Бечу и у Градцу при свеучилиштних, учећа се младеж наша има своја друштва и скупштине. Она још је кораком наприед ступила, заведивши редовите састанке свију славенских скупштина, или се стопивши по неколико друштава у једно. А би ли младеж наша и у Далмацији таковог шта завести могла? Би доиста, јер јој закон не приећи. Па надајући се, да ће се омладина наша новим законом о сдруживању и о сакупљењу окористити и ми смо и тискали те законе у наш лист. На ту исту сврху ево и претискујемо правила уједињене омладине српске.

Одмах иза овога уводника објављене су **Одлуке Уједињене омладине српске**, међу којима су се налазиле и ове карактеристичне југословенске декларације: „Браћа Хрвати као и Срби могу учествовати у српској омладини“. — „Младо Србство сматра себе као члана омладине свију Славена, а нарочито као члана Јужних Словена“. Већ после неколико дана, у своме броју

од 1 априла 1868, Народни лист је објавио Поздрав од Годишњег одбора Уједињене омладине србске свима омладинским задругама, члановима и пријатељима, са потписима претседника и секретара Годишњег одбора. Овакав став задарског листа примљен је са разумљивим симпатијама не само међу члановима задарског „Првенца“ него и међу осталим члановима и симпатизерима Омладинског покрета у Приморју.

У цитираном писму задарски омладинци праве алузију на „опогањенике“, који су нападали Омладину. Ту се, вероватно, циља на „дукатовачку“ штампу у Србији, на мађаронске листове у Војводини и на клерикалну католичку штампу у Хрватској и Далмацији. Сви су они, сваки са свога становишта и из своје перспективе, нападали Омладински покрет због његових све изразитијих слободарских и демократских тенденција. Наравно, читава ова кампања конзервативне и реакционарне штампе постизавала је само супротно дејство. Уколико су нападаји постајали све жешћи и безобзирнији, утолико је покрет хватао све дубљега корена.

Омладинска делатност задарског „Првенца“ била је врло успешна и заталасала је читаво Приморје. У архиви Уједињене омладине српске имамо аутентичних докумената о томе да су чланови „Првенца“ заиста развили широку и плодну активност. О томе говори њихово писмо, датирано у Задру 14 априла 1868. Писмо у целини гласи:

Славни Одборе,

Дољеподписани, сачињавајући одбор мјестни за купљење прилога и чланова, постарали смо се барем коликогод да допринесемо напредку омладинском — духовном уједињењу разасутог нашег милог српског народа; и наше старање би прилично, поче лијепо овјенчано: 108 форинти у фонд омладински и лијепа китица чланова омладинских — то је за сад плод нашег заузимања. Истина да, према тамошњем одзиву, незнатан је ови из бједног Приморја за онога који не зна како смо овамо са просвјетом србском, ми се пак нијесмо ни овоме надали. Што ћете више, када у сред Задра бијаше свештеника, који су сваки дан у читаоници, а нијесу још знали што је то Омладина док нијесу примили омладинске књиге. Но томе је узрок познати „пријатељ“ из Новог Сада..

Ми се нијесмо ограничили само на Задар него смо управо и до Будве пошли по свим србским мјестима са „поздравима“ и „листовима“ те нам их досласте. Па смо и мало даље пошли: нарочитог изасланика одправисмо у Скрадин и Шибеник, и то брата Глишу Скочића. Оће ли још који плод наше заузимање принијети у корист омладинску, — то ће стојати до одзива браће на коју се ослонисмо, а ми смо наше учили.

Сада немамо што него вас мјесто цјелог младог Србства срдачно поздравити: до скорог виђења на — Цетињу!

Л. А. Томановић, седмошколац
Илија Шушак, шестошколац.
(Новаковић отсутан)

Поред свих испитивања, нисмо успели да утврдимо ко је тај "пријатељ" из Новог Сада, на кога се алудира у овоме писму. Иначе, ово је писмо значајно по томе што додирује предлог да се наредна скупштина Уједињене омладине српске држи на Цетињу. Прва омладинска скупштина (1866) одржана је у Новом Саду, тадашњој "српској Атини"; друга је одржана у Београду, тадашњем "српском Пијемонту"; трећу је — према расположењу великога дела Омладине из разних наших крајева — требало држати у главном граду Црне Горе, на Цетињу. Како се тада мислило и судило о Црној Гори и Црногорцима у омладинским круговима, показаће довољно јасно два кратка цитата из дописа наших омладинских дружина тога доба. Тако, на пример, омладинска дружина "Застава" из Кечкемета, у свом допису од 4 јуна 1868, пише:

Повела се једном у **Застави** о том реч, да би добро било на Цетињу скупштину држати. Та мисао је врло красна и племенита, и нема Србина, ко се обрадовао није, кад је то читао. Та нема тог Србина, који не би са највећим одушевљењем на Цетиње похитао, који не би за највећу срећу држао да се упозна на огњишту српске слободе са српским Шпартанцима, са храбрим Црногорцима!

Претставници Српске сомборске омладине, у свом допису од 29 маја 1868, пишу са истим одушевљењем:

Цетиње, на вису Црне Горе, над којом је од увек чист зрак свете слободе вејао, коју је сама свест народна кроз толико векова, успркос силним холуџинама што ју са света тако рећи збрисати хтедоше, неповређену одржала, било би место где би Омладина сама за себе народног поноса, духа и самосвести да црпи.

Изгледало је у један мах да ће се омладинска скупштина заиста одржати на Цетињу. Био је изабран чак и приређивачки одбор, коме је стављено у дужност да припреми све што је потребно за одржавање скупштине. О томе се не само говорило у омладинским круговима, него се почело писати и у штампи. Занимљиво је споменути да је не само српска, него и хрватска штампа писала да ће се скупштина држати на Цетињу. Тако, на пример, загребачке **Народне новине** (бр. 176 из 1869) доносе вест под натписом **Скупштина српске омладине на Цетињу** са конкретним подацима чак и о датуму скупштине и о броју учесника, што показује да је ствар била озбиљна и да су припреме заиста биле узеле широке размере. Вест загребачког листа гласи:

Преко 800 младих Србах из Србије, Херцеговине, Босне, Сриема, Баната, Војводине, Војничке Крајине и Троједне Краљевине образовати ће у Цетињу од 18—25 коловоза омладински народни конгрес. Црногорци већ су изабрали одбор, који ће се побринути за стан и храну, док буду гости ондје боравили.

Међутим, ни трећа, ни четврта омладинска скупштина није одржана на Цетињу, него опет у Војводини, и то трећа у Вели-

ком Бечкереку (данас Зрењанину), а четврта у Кикинди. Али, када је постало актуелно питање одређивања места пете омладинске скупштине, пао је поново предлог да се скупштина држи на Цетињу. Само, овога пута иницијатива је потекла из самих врхова покрета, од једног члана Годишњег одбора, д-ра Милана Ђорђевића, тадашњег младог суплента Српске новосадске гимназије, каснијег уредника **Заставе**. Да би овај предлог добио још већег значаја, Ђорђевићев чланак, **Омладинска скупштина**, објављен је на првој страни Милетићеве **Заставе** од 10 јуна 1870. Чланак претставља праву химну Цетињу и Црној Гори, у стилу и језику тадашњег омладинског националног романтизма. Ђорђевићев чланак у изводу, са знатним скраћивањима, гласи:

Као што су брда црногорска висока, тако је узвишена мисао за коју су Црногорци вековима крв своју лили, сачували су и одбранили слободу и независност народа нашег у најкобнијим тренуцима. Дух српског народа подигао је високо небу под облаке тај драги аманет — народну слободу, кад је у долима најљуће беснио крвни непријатељ Српства. Па зато и сама мисао на Црну Гору и кршна брда она буди у нама дубоко поштовање, скидамо капу и клањамо се испред толико јунаштва и пожртвовања ... Једино би се могло још приметити: неће нас много тамо отићи што је далеко Црна Гора, а материјална оскудица није реткост у омладини. На то би могли и ми тако исто негативним питањем одговорити: зар Црногорцима и Бокељима није исто тако далеко Војводина или Србија као и нама Црна Гора; и зар су она браћа тамо богатија од нас? ... Нека нас оде само стотина чланова на Цетиње, па ће скупштина бити многобројна кад се на ум узме да ће зато тим више похитати на братски збор из Црне Горе и околине њене ...

Омладина мора бити на висини свога позива. По томе држимо, да би од тог пута омладинског у Црну Гору настао нов живост. То би дало полета даљем развјетку омладинском, кад би на кршним стенама црногорским на очима оних делијунака још већма очеличили вољу своју. То је једно. А друго, пробрујао би глас кроз цео народ наш, макар негде и тамно одјекнуо, да је млади, интелигентни нараштај Српства отишао у походе браћи у Црну Гору, да се тамо рукују и поразговоре ... Ако не би наступиле тако ванредне прилике, које би учиниле да је немогуће да се тамо састанемо, онда је жељити да не буде само детињског поштсвања и љубави према Црној Гори и јунаштву њеном, већ да буде мушке руке, која је кадра руковати се са браћом својом на Цетињу.

Међутим, кнез Никола, који је иначе толико пута наздрављао Омладини и у разговору говорио увек само у суперлативима о Омладинском покрету, није ни овом приликом учинио ни један миг који би наговестио могућност да би он евентуално, под извесним условима, дозволио одржавање омладинске скупштине на Цетињу. Аутократа и апсолутиста, Господар је волео да прати рад Уједињене омладине српске из велике даљине, али је не би — ради њених изразито демократских и слободарских тенденција — ни у ком случају трпео код своје куће, у својој престоници. Услед таквога стања ствари, од шест омладинских

скупштина, колико их је свега било, пет их је одржано у Војводини, једна у Србији, а ни једна у Црној Гори.

Омладинци из Црне Горе и Приморја, нарочито сиромашнији, школовали су се у врло тешким условима: било као стипендисти кнеза Николе, било као питомци црквених општина и верских организација, али ови са обавезом да ће постати свештеници. Један од ових био је и Лазо Томановић, члан управе задарског „Првенца“. Сачувано је Томановићево писмо упућено Антонију Хаџићу (1833—1917), претседнику Годишњег одбора Уједињене омладине српске и секретару Матице српске, које претставља аутентичан докуменат да је опште антиклерикално и противцрквено расположење већ 1868 почело захватати и приморске Србе, нарочито омладину. У Војводини је већ од краја XVIII века наше грађанско друштво било захваћено антиклерикалним и противцрквеним идејама, које су сада стале допирати и у ове крајеве. Томановићево писмо, датирано „у Задру, на Преображеније 1868“, у целини гласи:

Многопоштовани Господине

Заиста ћете се зачудити сушто одједном изненада долазим, ал се уздам да ћете разумјети како је једном младићу кад дође на разкрсницу живота па мисли којим ће путем ударити.

Ја сам ето седам година на „царском“ благодјејанију у семеништу, ће се примају само они који се мисле свештенству посветити. Дакле и ја бих морао свештеник бити, ал по мом побеђењу и совјету мојих пријатеља одлучио сам да не будем, — него да се на више науке дадем. Но којом помоћи? То је било питање: и ниће је не могах наћи него код Матице српске — и ето јој прошњу на то шиљем, а вас опет особено молим да ми ваше помоћи и добре ријечи не узкратите. И вама ћу баш са свом слободом као мом брату старијему да срце разтворим. Мене је сасвијем занио вихор, те по младом и свијесном србству вије, а у толикој је опозицији са застарјелим, глупим нашим свештенством. Стојећи у семеништу, боље у — хаосу без икаквог реда унутрашњег осим звонцета што по два пут у цркву на дан зове, са завидљивим старјештинама, који су кадри прије загушити неголи распламтити које више осећање, који сваком о глави раде ко им се подло неулаже, — све сам гледао да постанем сам собом властан, а нијесам дијете, имам 23 године, како ћу се боље науци предати, — јер ви не можете знати који је назадак и проклетство у семеништу, — и ту сам потребу баш сада најживље оћутио кад сам већ на прагу испита зрелости. К томе желећи продужити науке послје осме, а бојећи се оћу ли моћи до године које мјесто добити, а код Матице не бих мого никако због касног полагања испита зрелости, одлучих још ове године искати штипендију, како би се могао мирно за испит зрелости приправити и послје сигурно продужити. Но томе има нешто на путу. Ви знате да ја не знам мађарски и њемацки да могу на њему учити, дакле ја не могу у Пешту отићи, и то са осталим благодјејанцима у Текелијануму бити. И ту би ваљало да особиту доброту и призрење Матица узима према мени: да ми допусти, пошто би ми штипендију дала, на особиту моју прошњу, да могу изван Текелијанума осму свршити. Зато вас молим, ако нијесте сигурни, да

ће ми то допустити на моју прошњу, коју мислим после отпра-
вити, — да ову моју прошњу и не износите на виђело, јер иначе
не бих могао ја тамо доћи, а овђе бих остао на сред пута, кад
бише дознали што мислим учинити. Ако ли сте увјерени да ће
ми Матица то допустити, као и лане оној двојници у Бечу, то
радите како вас душа учи; ја вас нећу даље узнемиравати. Кад
би захтјевала славна Матица да и у Нови Сад дођем ја бих
дошао, премда би ми на путу стојао путни трошак и мисао ка-
ко ћу моћи на тамошњој гимназији успјети.

Примио сам књиге Владимирове и почео сам их распро-
давати. За они мој чланчић ако не узможе изаћи у Омладин-
ском календару а ви ставите у „Матицу“ само ако знате да
што ваља.

Опет вам се препоручујем и молим да ми опростите на
начин којим пишем. Сведочанство другог течаја, као што сам
у прошњи рекао, послаћу, тек ми га даду после 31 августа, и
ту ми будите на руци!

Ваш понизни

Л. А. Томановић

Писмо је било упућено на праву адресу: Антоније Хаџић
је правилно разумео младога Бокелја, заузео се срдачно за ње-
га, издејствовао му је прелазак у Српску новосадску гимназију,
а затим, после матуре, стипендију Саве Текелије, тако да је
примљен за питомца Текелијанума, српског студентског дома у
Пешти. Као студент права и као члан српске академске дру-
жине „Преодница“, Томановић је развио врло широку књижев-
ну и публицистичку делатност. Успео је да обрати на себе па-
жњу и самога Светозара Милетића, који му је у **Застави** штам-
пао низ чланака и дописа о национално-политичким и културно-
просветним приликама у Далмацији и Црној Гори. У својим
написима, објављеним у **Застави**, Томановић је оштро жигосао
и снажно изобличавао приморске талијанаше и аутономаше, ка-
толичке и православне клерикалце, аустрофили и мађароне, кон-
зервативце и реакционаре свих врста. Тако, на пример, у чланку
Владика Кнежевић (Застава од 1 фебруара 1870), Томановић је
овако демаскирао далматинског православног епископа Стевана
Кнежевића:

Ено владике Кнежевића, где носи skut Лапени и где
пред читавим славенством, пред светом, својим гласом под-
помаже тог новог Терзиту. Лапена је усамљен у Рајхсрату:
Бајамонти није ни дошао, а Љубиша подиже свој глас за на-
род и разлеже се на ужас неким србски језик по рајхсратској
дворани; али је владика Кнежевић ту, он србски владика, не
напушта то најмљено владино оруђе ... Најмљени Лапена, ко-
ји се именује вођом талијанске странке, мора да своју дужност
врши ... А владика србски Кнежевић не стиди се подржавати
једнога Лапену!

Томановић је имао разлога што је овако оштро жигосао
Кнежевића, који је као вирилни члан Рајхсрата (државног са-
бора у Бечу) одобравао аустриски режим у Далмацији и крваво
угушивање Кривошиског устанка у Боки Которској помоћу ре-
довних аустриских и мађарских трупа. Док је Стјепан Митров

Љубиша, као народни посланик Боке Которске, у том истом Рајхсрату нападао „царске солдате“ што су „запалили 16 села без икакве стратешке потребе, уништили цјелокупну љетину читаве једне покрајине, храну, вино, маслине, разорили 17 цркава, спалили три манастира и хиљадама жена, дјеце и стараца оставили да кукају на пепелу без својих домова“ — дотле је епископ Кнежевић гласао заједно са владином већином и прећутно аминовао све извршене злочине аустриске и мађарске солдатеске. Млади и родољубиви Томановић био је огорчен оваквим опортунистичким држањем званичног претставника цркве, који није саосећао са својим народом.

Омладински покрет заталасао је још 60-тих година и Боку Которску. Већ 1868 основано је у Рисну „Друштво Истока“ са задатком „подпомагати народну књижевност и распростирати просвету у духу народном“. Исте године основано је у Котору омладинско друштво „Јединство“, у коме је поред Срба било и нешто Хрвата. О раду ових дружина ми не знамо много. Можда ће нова архивска истраживања у Которском архиву бацити светлост и на рад ових дружина, али у архиви Годишњег одбора у Новом Саду имамо мало сачуваних докумената. Носилац омладинске активности у Боки Которској био је омладински песник Ристо Милић. Он је заинтересовао знатан број бокељских омладинаца и уписао их је за чланове Омладине, ширио и растурао омладинска издања, припремао и организовао омладинске приредбе. Може се без претеривања рећи да је он био главни иницијатор и организатор омладинске делатности у Боки Которској. О обављеном раду и постигнутим резултатима извештавао је Годишњи одбор, о чему постоји и данас трага у омладинској архиви. Илустрације ради, цитираћемо овде Милићев допис, датиран у Котору 13 априла 1868. Допис у целини гласи:

Славни Одборе!

По примљеном Вашем својогодишњем братском поздраву и листи на уписивање чланова и добровољни прилога, послато ми из Задра од тамошње браће Омладине, ево данас за први пут имадем срећу Вама се писмено пријавити са уложеним у Б-Ноте (банкноте) фор. 39 и једним ћесарским дукатом, које сам у име чланства и добровољни прилога могао овде сакупити, као што ћете из прикључене оригиналне листе разабрати.

За срећне и пресрећне заиста себе сматрамо што и ми, једанаесторица овдашњи млади Срба, као чланови у коло цјелокупне Омладине србске улазимо и к Вама се дичној браћи придружујемо, да заједничким силама будемо (могли) на препорођењу нашега рода радити и у просвјети напредовати.

У овом граду постоји још од 30 година србско пјевачко друштво ... Ово се друштво од свога постања пак све до данас непрекидно одржало и прилично напредовало. Од лани почело је осим цркве и у народњем препорођају и напретку дјелати. Први пут о светом Сави даде свечану Академију, разнолика пјевања и свирања, која је на обје усхићење и одобрење

красно испала, што је не мали утисак у цјелом присуствујућем народу произвела; другу академију даде такођер лани 1 октобра приликом прелаза Читаонице; а трећу ове године о светом Сави ... Друштвена је намјера и даље у свом предузећу напредовати; а сврха му је своју браћу и сестре на родољубије и на просвјетном напредовању побуђивати, и духове њихове у чистом народном облику и поносу што већма могућно буде жарити и развијати. Ово је кратак нацрт којегта Вам у снаги чланка III Вашег „Поздрава“ саобштавам.

Ваша братинска упутствија и савјете које би сте овдашњем пјевачком друштву за боље постижење какве родољубне цјели и народног напредка предложили, друштво ће наше с благодарношћу примити и колико му околности допуштати буду ревностно настојатиће да их и у дјело приведе. Имаћете доброту јавит ми хоћете ли бити овај наш мали новчани прилог исправно примили.

Међутим с увјерењем примите моја и остале овдашње браће искрена чувства љубави и поштовања, скупно са срдчним поздравом, пребивајући

Ваш искрени брат и најпонижнији слуга

Ристо Милић

Кривошишки устанак (1869) прекинуо је читаву ову лепо започету омладинску акцију. Пламен револуције захватио је знатан део Боке; храбри устаници успешно су одбијали надмоћну оружану силу Аустро-Угарске; устанак је снажно одјекнуо широм Словенског Југа, а нарочито у суседним земљама, Црној Гори и Херцеговини; чак је и званична Црна Гора обилато помагала устанак. Али, иако је Хабзбуршка монархија, на крају крајева, ипак пристала на неко компромисно решење, бојећи се даљих компликација, ипак је дуготрајно опсадно стање, са својим преким судовима, стрелјањима, вешањима и спаљивањима читавих села, оставило тешких последица и изазвало општу беду, глад, болештине и друге невоље. О било каквој културно-просветној делатности за то време у Боки Которској није могло бити ни говора. Тек почетком 1870 запажају се први знаци обновљене активности Омладинског покрета. У **Застави** од 1 фебруара 1870 Ристо Милић позива на претплату на своју прву збирку песама:

Узрок што моје Србобранке по обећању мог ланског позива до данас још свијета не угледаше, јест досадашња крвава буна и бурна холуја, која и мене длаком не занесе, а камоли да моје пјесме смједоше у онаквој опасности и главе помолити.

Сад, хвала Богу, кад се холуја утишала и кад Вагнер-Францови црни дани прођоше, ево изнова обраћам се поштованим родољубцима, милој браћи Омладини и врлим Српкињама да ме са скупљањем уписника у мом подuzeћу својски подпомогну ...

Критички говорећи, Милићеве **Србобранке** немају уметничке вредности и не претстављају допринос нашој поезији, али су карактеристичне као појава романтичарске родољубиве лирике на крајњој периферији књижевне активности Омладинског

покрета. Због велике популарности Бокелја после Кривошиског устанка, Милићеве **Србобранке** наишле су на леп пријем код наше тадашње читалачке публике.

Покретање **Младе Србадије**, органа Уједињене омладине српске, одјекнуло је снажно у свима нашим земљама и покрајинама, па наравно и у Црној Гори и Приморју. Из ових крајева јавио се знатан број сарадника, повереника и претплатника, што је сасвим разумљиво и природно. Сем тога, уредништво **Младе Србадије** слало је и изванредан број примерака бесплатно у крајеве, који су били национално угрожени од туђинске пропаганде, као и у оне, који су били економски пасивни. Тако, између осталог, слат је изванредан број примерака и у Котор, на адресу Ристе Милића. Искрено обрадован, Милић се одмах срдечно захвалио уреднику **Младе Србадије**, Антонију Хаџићу, извештавајући га уједно где је растурио послате бројеве. Милићево писмо, датирано у Котору 17 октобра 1870, у целини гласи:

Многопоштовани и врли Господине!

Тек јучер примио сам у једном замотку послате ми бројеве „Младе Србадије“ за мјестну нашу Читаоницу и Г. Форчича чиновника, као и све оне друге које сте ми за распоклањање опремили; у име послате Вам предплате, задржао сам по 5 комада, за себе, Г. Стефановића и Г. Деграда, усљед чега до 6-тог броја не треба да нам шиљете; а раздио сам, у име Ваше, следеће на поклон: у Котору Друштву „Јединству“ 5 бројева; у Рисну Кафани „Милоша Обилића“ 5 бројева; у Рисну Госпођици Ђорђијани Ђурковић 5 бројева; у Грбљу Попу Димитрију Зецу 5 бројева; у Кривошије Попу Трипку Комненовићу 5 бројева. За двојицу преостаје ми још 10 комада, за које настојатићу да и њих у добрим рукама издам.

Као што сам Вам и с првим мојим писмом јавио, осим Друштва „Јединства“ овде у Котору не нађох за нуждно ни ком их поклањати, премда сте их Ви на ту сврху намјенили, и то из јединог узрока да за неке грађане који су у стању, а на свету цијел са пожртвовањем штеде се, поклон не учинимо; а за једномишљену браћу, која за свету сврху не би новац жалили, та браћа наоколо су чланови Читаонице и Друштва „Јединства“, која ће се са овим што смо предплаћени са читањем обредити. За ове надворње кроз нашу околину те сам их распоклањао, није згорега да нашу простоту Омладини приближимо, јер та је најпоглавитија цијел, којој се српска Омладина управо и посветила, да глупост у свом роду сруши и да са просвјетом српски народ на слободоумном ступњу уздигне.

Братцка Вам буди од свих нас хвала на жаркој љубави и поклону. У свему оном те нас на овој страни за какву помоћ способне нађете, слободно с нама располажите, ми смо вам на братској услузи свагда готови.

Међутим, с поштовањем најсрдачније поздрављајући Вас, пребивам

Ваш искрени брат

Ристо Милић

Из овога писма конкретно видимо ко су били главни носиоци и растуривачи омладинског органа у појединим местима

Боке Которске, преко којих је Ристо Милић организовао растурање листа. Осим тога, из овога писма даје се јасно сагледати негативан став извесних кругова имућне которске чаршије, трговачке буржоазије, која није хтела да потпомогне Омладински покрет претплаћивањем главног омладинског органа. У овом свом писму Милић не износи разлоге оваквог става, али су они познати: Котор је био један од оних наших приморских градова, који су били нарочито изложени италијанској пропаганди. Док су у Дубровнику, Сплиту, Задру и Ријеци већ у то доба постојале гимназије са наставом на народном језику, дотле је у Котору још увек радила италијанска гимназија. Отуда видимо да су многи млади Бокељи учили гимназију у Сплиту и Задру. Утолико постаје још већа заслуга Ристе Милића што је баш у Котору развијао омладинску акцију.

Из Боке Которске јавио се идуће године још један активан омладинац, Јово Накићеновић, секретар општине у Херцег-Новом. Шаљући један свој превод за Омладински календар, Накићеновић у своме пропратном писму, датираном у Херцег-Новом 3 маја 1871, пише Годишњем одбору између осталог:

Напоменути би било том славном Одбору да у Боки још има Србаља — нијесу сви изгинули, зато би требало послати, у своје вријеме, и на све стране неколико Омладинских календара, радо ће их сваки примити, тим више, што још до сада нијесмо били срећни виђети реченог календара на ове стране, па и сами чланови нијесу примили, и ако су писали да им се пошаље. Истина, Бока се није озвала баш како треба гласу Омладине, али вјерујте, браћо, да су начела Омладинска урођена у овај сиромашни народ, па ако није могао материјално притећи у помоћ Омладини, он јесте морално; зато дакле извините, ми смо још у неизвјесном стању, не знамо или ћемо живјети као Срби, или ћемо умријети као таки. У осталом треба да не заборавља тај славни одбор, да је овђе Ерцеговина, народ сваки дан силази дољен, има се прилике растурилити по који календар, зато пошаљите, не жалите труда, јер се уздамо да би уродило добрим плодом, даље нећу, него Бог ви а душа ви!

По себи се разуме, Годишњи одбор је прихватио понуђену сарадњу и Јово Накићеновић је убрзо постао други стуб Омладинског покрета у Боки, поред Ристе Милића, који је и даље остао активан. Сем тога, Накићеновић је био и дописник Милетићеве **Заставе**, у којој је објавио читав низ значајних дописа из Боке. Сачувана су два Накићеновићева писма Светозару Милетићу, од којих је једно нарочито важно, те га зато објављујемо у целини. Писмо је датирано у Херцег-Новом 3 новембра 1872, и гласи:

Велецијењени Господине!

Колико нас је на све краје био ожалостио злослутни глас да сте Ви тешко болестни, толико већма обрадовао нас је брзојав, који нам објави да сте у подпуном здрављу као вагда. Знамо сви овамо врло добро, да би наши непријатељи же-

љели да Вас бришу са лица земље, не би ли тиме и Народну странку разпршили. Али се љуто варају у својем подметању, јер тиме покажују свијету своју ништавост, а с друге стране опет подкопају сами себе. Но нека, добро каже народна пословица: кад Бог хоће кога да казни, а он га уздигне да се погорди, како ће лакше себе покопати; зато нека их, може брзо вријеме доћи, па да се жестоко кају. У осталом жао је свакоме на ове стране, е вас Маџари тако киње, но опет што већма злато кроз огањ прође, тим све чистије постаје; на муци се познају јунаци, а што није чисто боље да одпада, нека једном будемо на чисто.

Новости какове са овијех краја немам да Вам саобштим. Слободе имамо доста, али смо остављени сами себи, а немамо ни људи ни средства да се можемо помоћи. Школе су нам занемарене, поморство готово пропаде због слабе трговине, наша младост разишла се по мору, преко широког свијета, да тражи коре хљеба, а ми остали дома животаримо. Баш смо одавде мишљели обратити се преко Вас на Сабор у Карловцима и просити коју помоћ за наше школе, али ето видимо да сте и ви тамо на чудо. Но са свијем тијем молим Вас да ме извјестите, у своје вријеме, би ли се могла каква помоћ добити и којим путем. У исто доба умољавам Вашу познату доброту, а знам да смо вам тамо више додијали, да бисте, ако је остала која пара од онијех новаца што се купиле за Бокезе, послали на мене штогођ. Имају двије удовице са нејаком ћецом, преко границе у Херцеговини, којима су погинули мужеви за вријеме бокешког устанка, те су долазиле к мени, молећи ме да Вам јавим њихово биједно стање, и просим какву помоћ, не би ли прераниле себе и своју нејач ове зиме. Вјерујте ми да су ме овим ријечима молиле: „Пиши нам нашем Милетићу, он је наша мајка, те неће пустити да нам скапље од глади оно наше сирочади, ми у Бога и у њега полагамо нашу наду“. Држим да није потреба да са своје стране коју придодам, јер сам увјерен да Вам је познато, како бједно живи наш народ у Херцеговини, а још кад породици нестане хранитеља.

Сад молим да ми не замјерите, е Вам оволико досађујем, јер знам да и вама тамо није лако, али шта ћемо, трпјен спасен. При том примите мој најучтивији поздрав и остајем, чекајући Ваш скори одговор.

Ваш на служби

Јово Накићеновић

Бокелји се нису узалуд обраћали Милетићу. Треба само летимично прелистати **Заставу** за 1869, 1870 и 1871, па видети какву је изузетну пажњу Милетић посвећивао Кривошиском устанку. Овај рођени револуционар је одмах инстинктивно осетио какву елементарну ударну снагу скрива у себи тај бунтовни, устанички елемент у Боки и са каквом херојском упорношћу се оно неколико хиљада бораца хвата у коштац чак и са редовном војском још увек моћне Хабзбуршке царевине. Не данима и недељама, него месецима писала је **Застава**, скоро из дана у дан, о натчовечанској борби шаке устаника са добро извежбаним и модерно наоружаним аустријским и мађарским регуларним трупама, које нису биле у стању да скрше устанички отпор, упркос свима наређењима бечкога двора. Тако рећи из

броја у број доносила је **Застава** спискове приложника који су приложили добровољне прилоге за пострадале породице бокелјских устаника, затим белешке о разним приредбама у корист избеглица и сирочади. **Застава** је била прва која је забележила да су у оружаном сукобу између устаника и царске војске активно учествовале и жене, да су се херојски бориле и јуначки гинуле, и то чак и у отвореном јуришу, приликом отимања тврђаве Горажде. **Застава** је сачувала од заборавља и имена „наших бокелјских јунакиња“, погинулих у току устанка. Њихова имена гласе: Гордана Антовић, Ивана Антовић, Таде Бојановић, Маре Вујковић, Ивана Вукадиновић, Маре Вука Вукшића, Маре Филипа Вукшића, Маре Зеца, Кате Тујковић. Коментаришући погибију „бокелјских јунакиња“ **Младе Србадије** са признањем истиче:

Ми често имамо обичај да појаве особитог јунаштва у нашим народним песмама држимо као прост производ маште, али ево појаве пожртвовања коме треба на далеко тражити равна. Можда ће рећи когод да се такво јунаштво не слаже са одредбом женскиња? Вара се! И женскиње онда тек извршују свој потпуни „позив“, када раде према потреби свога живота и свога завичаја. Само оно што се ради без ове потребе то постаје неприродно. А она жена која уме уз војна свога умрети, зар та неће умети и живети уз њега кад се од нашега народа буде потребовало само живот а не и смрт?

Кривошишки устанак, са свима својим карактеристичним епизодама, претставља једну од најсветлијих страница у време Омладинског покрета, а у историји слободољубивих народа Словенског Југа ове жене борци били су први весници новог доба.

II

Омладински покрет, по својим основним принципима, борио се против сваког националног угњетавања и сваке туђинске пропаганде, против свих штетних утицаја и страних агресија на наш етнички колектив и нашу народну културу. Али, то не значи да је Омладински покрет био усмерен и против онога што је у страним народима и у туђим културама било истински позитивно и прогресивно. Тако, на примјер, носиоци и идеолози Омладине нарочито су заступали и пропагирали што тешње везе са напредним револуционарно-ослободилачким покретима код осталих поробљених и потлачених народа у свету, а нарочито код балканских, подунавских и суседних народа. Овом приликом указаћемо само у неколико потеза на везе нашег Омладинског покрета са Ризорђиментом у Италији, зато што су те везе пропагирали, успостављали и одржавали првенствено људи који су живели и радили у Црној Гори и Приморју.

Као што је познато, у то доба италијански народ водио је успешне ратове за своје национално ослобођење и уједињење, што је снажно одјекнуло код свих поробљених народа, а на-

рочито код наших народа на Словенском Југу. Вођи италијанског револуционарно-ослободилачког покрета, Мацини и Гарибалди, били су осведочени пријатељи Јужних Словена и одлучни противници Аустрије. У својој посланици **Народима на Истоку**, написаној у јануару 1869, Мацини поручује: „Ви, народи на Истоку, прикупљајте плодове вашег сопственог рада, уједињујте се, и будите опрезни! Ти, Црна Гора, неприступачна, непобедива, буди претстража у борби која се бије за живот и независност. Ти, Србијо, ти си постигла тек половину својих националних тежњи и захтева. Пробуди се, дакле, и спреми се да повратиш целокупност своју, јер је право твоје... Сви ви, народи на Истоку, знајте да је Исток ваш!“

Гарибалди је отишао крупан корак даље од Мацинија. Истински револуционар, Гарибалди није остао само при лепим речима и обећањима, него је заиста послао и неколико легија својих добровољаца, који су се борили прво у устанцима у Херцеговини, затим у Босанском устанку и, најзад, у српско-турском рату. О једном храбром Гарибалдинцу писао је Ђура Јакшић са искреним симпатијама у својој значајној приповеци **Рањеник**. Наши омладинци нарочито су се одушевљавали Гарибалдијевом борбом против католичког клерикализма и ватиканског империјализма. Гарибалдијев спис **Калуђерска влада или Рим у XIX веку** превео је на српски познати омладински песник Симо Поповић (1844—1921), уредник цетињског **Црногорца**, потоњи војвода Плава и Гусиња, први гувернер црногорске приморске области. У **Застави** од 27 марта 1870 Симо Поповић је најавио објављивање српског превода Гарибалдијеве **Калуђерске владе** једним карактеристичним прогласом, у коме вели између осталог:

Најискренији пријатељ људске слободе, најсилнији владалац мача, јунак над јунацима, весник уједињења и слободе италијанског народа ђенерал Гарибалди — постао је ево и писац! У времену, кад је злим удесом његовој јуначкој десници уским простором тавнице варињанске одузет мах да започетим ослобођењем Рима доврши уједињење и слободу Италије и да крунише славу свога безсмртног имена, у то време излетео је његов велики дух кроз решетке тавничке и гледао је китњасту али невеселу отаџбину своју, гледао је стари и славни, али неделима помрачени Рим, гледао је сва чуда и покарености папине владе, којој је он непомирљиви непријатељ. И да би олакшао патриотској тузи својој и да би савременицима и потомству дао верну слику непријатеља италијанске слободе, против кога се мушки бори, написао је ђенерал Гарибалди роман са горњим именом.

Држим да је и сувишно помињати да ово није роман оне врсте, где се у распаљеној фантазији износе немогућности или моменти болесне душе. Дело Гарибалдово има само облик романа, али је у њему мисао истинита и здрава... Намера је Гарибалдова да овом књигом покаже жалосно стање друштва у Риму у последње време папства, да покаже каква насиља бра-

не страни бајонети и шта деветнаести век дуго и стрпљиво сноси на срамоту своју.

На први поглед, овако одушевљење за Гарибалдија звучиће можда многима одвећ дитирамбски и романтичарски, али Симо Поповић није био једини у нас који се заносио Гарибалдијем. Наши први социјалисти, Светозар Марковић, Васа Пелагић, Драгиша Станојевић, писали су такође са неприкривеним симпатијама о Гарибалдију. У једном свом чланку у **Раднику** Светозар Марковић је са признањем истицао да је Гарибалди био један од малобројних у тадашњој великој европској јавности који је заузео правилан став према Марксовој Интернационали и Париској комуни — супротно Мацинију, који није имао потребног разумевања за социјализам и раднички покрет. Појава Гарибалдијеве **Калуђерске владе**, у преводу Симе Поповића, примљена је повољно од читалачке публике, а од омладине са правим одушевљењем. Она је још више потстакла антиклерикално расположење наше либералне грађанске интелигенције у борби са конзервативном црквеном хијерархијом.

Други крупан догађај у књижевном и културном животу омладинског доба претстављала је појава српског превода познатог историског романа знаменитог италијанског писца Ф. Д. Гверације **Опсада Фиоренције**. Роман је превео с италијанског оригинала млади Бокелј Лазо Томановић, тада још студент права на Пештанском универзитету и активан члан „Преоднице“. Томановић је свој превод прво понудио Годишњем одбору Уједињене омладине српске, али је овај одбио да објави превод, с мотивацијом да Омладина има пречих дела за издавање. Незадовољан и увређен оваквим поступком, Томановић се решио да свој превод изда у сопственом издању, у четири свеске, по тада уобичајеном систему „пренумерације“. У **Застави** од 16 јануара 1870 Томановић је објавио опширан позив на претплату, у коме вели:

Можда ће сами наслов романа на први мах многима сумњу о важности његовој по србство побудити. Истина, исторична страна његова не тиче се ни најмање србства; али она и није главна страна романа, него тек споредна; завјера Клементa VII и Карла V, папства и царства, против паладијума последње искре слободе италијанске, против Фиоренције; срамна и узвишена дјела појединаца за вријеме Фиорентинског страдања, тек су повод бјесној појезији Гверацијевој, да све громове спушта на духовну и светску тиранију, на издајство и кукавичлук, да на освету народе позива противу његових угњетача, издајника и кукавица; дочим, с друге стране, вијенцима бесмртности увјенчаје грађанске врлине, и пење их на олтар обожавања, које су тим веће и сјајније, што су ређе у оно доба, кад се већ тмине бјеху над Италијом склопиле. Па зар србство нема угњетача, зар нема издајника и кукавица, над којима ће громови Гверацијеви грмећи да србство потресају; зар нема заточника својих, које ће да вијенци Гверацијеви увјенчају; зар се ми немамо коме да освећивамо, зар су малене

увреде наше; зар се нас не тиче проповедање јединства, нас тако раскомаданих? Ваистину, нема грома, нема усклика освете, очајања, па најпослије и наде — у чему се састоји дивна појема Гверацијева — а да све то није својствено угњетеном, пониженом и очајном Србину. Па и онда, кад Гвераци корн звона некад света, а сад оскрвњена слављем уздигнућа тирана, и позива да се прелију у топове, па да се ватром крштења препороче, ако не желе да се њихов глас као пророков по пустињи без одзива разлиже, — и онда је Гвераци тумач осјећаја србских.

Одзив читалачке публике био је обилат, јавио се леп број „пренумераната“, тако да је Томановић дошао до потребних сретстава да отштампа прву свеску свога превода Гверацијевог романа, у пештанској штампарији Виктора Хорњанског (1870). Међутим, критика је дочекала превод са подељеним мишљењима. **Млада Србадија** (бр. 2 од 15 маја 1870) донела је овај неповољан суд о Томановићевом преводу:

С отим насловом дође нам до руку књига, којој је критика означила једно од првих места у новијој књижевности талијанској, и то с пуним правом. Уз Бакома Леопардију, уз Ђустију и друге неке новије песнике и књижевнике талијанске, није ниједан можда толико заслужио да му се речи чују и ван земље, за коју је писао, колико је заслужио Гверација, који је овом својом *Обсадом Фиоренције* учинио епоху у италијанској књижевности. О ваљаности, дакле, самога тога дела не може бит речи, него се само можемо да запитамо: је ли дело такво, да га ваља изнети и пред српски свет, и после, је ли га преводник обукао у тако рухо, какво му одиста приличи по вредности његовој?

На прво питање, чини нам се, да бисмо најбоље одговорили, кад бисмо рекли, да наш свет није доста ни толико приправан, да може читати и разумети тај Гверацијев роман. Осим других потребних знања, иште се ту и што потпуније познавање талијанске историје, а тога познавања нема ни из далека наш читалачки свет, и то не само да га нема средња и нижа класа, него су ретки, страхота ретки, и они од тако зване интелигенције, који га имају. Где нема тога разумевања и познавања, ту престаје и потреба превођења таквог дела, које не доноси николико или бар не толико користи, колико бисмо у најгорем случају могли искати за издани новац.

Али што му драго, тај бисмо прекор још и тарасили, јер ако читалачки свет неће разумети дела у свој потпуности, оно ће бар схватити поједине моменте, којих има одиста дивних у томе делу, да је дело бар колико толико прилагођено српском језику и духу. Али, то није учињено. Српско је рухо на томе делу одиста веома лоше. Мисли су тако и раскинуте и испрекрштане, изражене тако тешким и нејасним слогом, да се је два, и то са силном натетгом, могу и разумети. Зашто је то? ..

Ј. Томановић не уме толико српски писати колико разумје талијански, а ваљало би да зна боље српски. Да је то тако, као што рекосмо, може се уверити сваки, који хоће и који се разумева у томе готово на свакој страни дела. Али, Ј. Томановић не само да је слаб у српским фразама и у начину изражавања мисли, него не познаје ни српске граматике толико, колико се мора искати од сваког преводника ...

Овај приказ, објављен анонимно (потписан са две звезде), наљутио је Томановића у највећој мери. Он је био свестан сазнања да његов превод има доста мана и недостатака, али је одмах осетио да је овако неповољан суд **Младе Србадије** не само претерано строг, написан по једном сувише високом мерилу, него да је у крајњој линији необјективан, недокументован и неправичан. Анонимни критичар је напабирчио неколико грешака у Томановићевом преводу, али те грешке нису биле тако тешке природе да би се на основу њих могао прогласити цео превод за неуспео. Томановићев превод није ни гори ни бољи од толиких других превода који су се у то доба појављивали. Наша књижевна терминологија, наш књижевни језик и стил, уопште наше изражајне способности биле су у то доба још недовољно развијене, на релативно ниском нивоу, тако да су овакве грешке биле свакодневна појава. Не знајући свог анонимног критичара, Томановић се обратио једним дугим и огорченим писмом директно уреднику **Младе Србадије**, Антонију Хаџићу, рекавши му између осталог:

Један од првијех младих Србаља на душу ми је ставио да ја то дјело превађам, макар на комаде по новинарским подлисцима; а то је био покојни Жујовић. Он је мени рекао да ништа не би благодатнијим плодом уродило из туђе књижевности у србству као дјела Гверацијева, а он је познавао и руске и њемачке и француске романџере. То ми је био: толчак од србске стране. Како мисле о Гверацију и студени Руси, то сте ви имали доброту да ми учините наруку да дознам, и то ме дознавање јако у првом мијењу покојнога Жујовића увјерило, и тако да би довољно било да ме на велико подузеће потакне... Ал сам ја познавао своју слабу страну — знао сам да немам језика да изрази оно што срце разумије, и зато сам се баш на вас, господине, окренуо молбом да ви, као први фактор, тако рећи, у Матици и Омладини, потпомогнете моје подузеће, па да се које друштво од поменутијех прими издавања „Обсаде“. Ал мјесто тога ја сам добио од вас одговор преко Т. Н. да су оба друштва ове године „јако обтерећена“ у издавању дјела, те да на годину одложим. Мене је то увредило, јер знајући да оба друштва не раде ни оно што би морала радити обично, држао сам да сте ме само „тактом“ одбили — и сам се усудих!

Кад сам по новинама огласио превод, стиже ми пријатељско писмо из Задра, пуно „очинског“ страха, које ме опомињаше да најприје добро премјерим дубину и висину Гверацијевих дјела, и његов начин писања, по ком је један од најтруднијех списатеља талијанскијех. Ал му ја одговорих, да се ја не пуштам на књижевно поље да уберем вијенац зелени, шта више да и не признајем да ми имамо данас списатеља, зато да се немам чега бојати — немам ништа да изгубим а не идем за ничим да добијем! Моја је намјера та, писао сам му даље, да поднесем србском народу огледало у ком ће моћи надозрети своје издајнице, лажне апостоле, кукавице, пријатеље и непријатеље. Друго ништа! А толико познајем један и други језик, да се у огледалу узможе србство огледати...

Ал зашто, господине, да ви народ србски одбијате од „урагана“ Гверацијевог?... Зашто да наричете за новац, када се мени није ни коректура исплатила? Ил зар мислите да ја

„Обсадом“ шпекулацију терам? Зар ви мислите да сам ја коју стотину у џеп ставио, као што су то радила остала „Браћа“? Ил сте по њима и мене судили, ил преко мене њима пребацили? ...

А је ли могуће, господине, да су претежније моје грама-тичке погрјешке, моја сиротиња у фразама, моја тешкоћа сти-ла од дјела тако важног, ком и ви не одричете важност? Па ако није, онда зашто да ви отуђујете негацијом народ од „Об-саде“? Зашто онда ви, као орган Омладине, не препоручите дјело — језгру — не осврћући се на лоше рухо? Или вам је прече ово од прве? ...

Ово писмо, датирано „у Пешти, на Спасово 1870“, открива нам не само Томановићев лични револт против учињене му неправде, него и оно опште незадовољство знатнога дела Омлади-не са тадашњом књижевном и издавачком политиком омладин-ског руководства. До данас се обично мислило да је позната кри-тика Светозара Марковића на Младу Србадију, објављена у Панчевцу (бр. 68-77 од 23 августа до 27 септембра 1870), била прва озбиљна и документована критика књижевне и уопште културно-просветне политике Омладине, али из овога писма ја-сно се види да је тога незадовољства било већ и раније, премда се оно још није јавно испољавало. Иако лично увређен, Тома-новић у овом свом писму није дао израза своје личном осећању, не го је изразио и оно опште незадовољство знатнога дела Омла-дине са ставом и радом омладинског руководства.

У истом овом Томановићевом писму спомиње се „један од првијех младијех Србаља“ Жујовић. Ту, очевидно, мисли Тома-новић на Живојина Жујовића (1840—1870), о коме је Светозар Марковић имао лепо мишљење и сматрао га „првим српским социјалистом“. Жујовић је умро 25 априла исте године, ожаљен не само од напредне омладине, него и од читаве нације јавности; о њему су говорили и писали са високим признањима и Гига Гершић, и Чеда Мијатовић, професори Велике школе у Бео-граду. — Мало затим у писму се спомиње Т. Н. То је, по свој прилици, Тоша Недељковић, члан Годишњег одбора у Новом Саду, иначе пријатељ и Хаџићев и Томановићев. — Ко је пи-сао „пријатељско писмо из Задра“, пуно „очинског“ страха за успех Томановићевог превода, нисмо успели да утврдимо. Алу-зије у Томановићевом писму исувише су бледе и неконкретне.

Ми не знамо да ли је, можда, у Томановићевој писменој заоставштини, или пак у Државној архиви на Цетињу, сачуван одговор Антонија Хаџића на цитирано Томановићево писмо, али нам је познато да су односи међу њима остали и на даље корек-тни, чак и срдачни. О томе сведоче два писма Томановићева, сачувана у Научној архиви Матице српске. У првом писму, да-тираном у Грацу 3 новембра 1871, Томановић моли Хаџића да се заузме да се његова молба, упућена Књижевном одељењу Ма-тице српске, повољно реши, како би му доделили „какву помоћ

од оне своте што је одређена за припомоћ Текелијанцима на страни“ — и, на Хаџићево заузимање, молба је повољно решена. У другом писму, датираном у Херцег-Новом 1 фебруара 1884, Томановић пише Хаџићу, поред осталог: „Молим Вас, да ми назначите је ли ће што писано о животу и ђелима Јована Стерије Поповића и по могућству да ми дотичне чланке набавите, узajмивши ми их или давши ми их у препису на моје трошке, ако нијесу дуги“. — Хаџић се одазвао молби, и Томановић је написао леп есеј о Стерији, објављен у наставцима у задарском Вуку (1885).

Међутим, нису сви Томановићеви савременици судили неповољно о његовом преводу Гверацијевог дела. Било их је који су имали сасвим друго мишљење, чак дијаметрално супротно од оцене оног анонимног критичара из **Младе Србадије**. Примера ради, ми ћемо цитирати само два таква мишљења, и то из пера савременика који су се и сами бавили преводилачким пословима и били вични да оцене праву вредност датог превода. Тако, у својим **Биљешкама једног писца**, Симо Матавуљ вели: „У то вријеме изиде Томановићев пријевод Гверацијеве **Опсаде Фиоренције**. Сумњам да је каква књига дотле у Приморју учинила сензацију као та“. По Матавуљу, Томановић је „у нашим крајевима био чувен због поменутог пријевода **Опсаде Фиоренције**...“ Васа Пелагић, у свом чланку **Како је ишло са окупацијом Босне и Херцеговине**, такође са признањем истиче „Гверацијеву ваљану књигу **Опсада Фиоренције**, у преводу Лазе Томановића“. Желећи да што сликовитије изрази своја републиканска убеђења, Пелагић је са одушевљењем цитирао ову Гверацијеву поруку народима: „Народи, не вјерујте никад слободи коју вам краљеви пружају! Отров се увијек у златним чашама пружа. Слобода је оно стабло које народи треба да усаде сами својим сопственим рукама, ако желе да им то свето стабло слободе истинску корист донесе и рађа“.

На четвртој годишњој скупштини Уједињене омладине српске, која је одржана крајем августа 1869 у Великој Кикинди, изабрани су за чланове омладинског одбора на Цетињу: Јован Сундечић и Спиро Ковачевић. Први је био познат као родољубиви песник, аутор неколико збирки песама и сарадник многих књижевних листова и часописа, а други као истакнут омладинац, учесник на омладинским скупштинама. Сундечић и Ковачевић сматрали су да је неопходно потребно да се на Цетињу формира посебан омладински одбор, који ће руководити целокупном омладинском делатношћу у Црној Гори, па су позвали на сарадњу сенатора и војводу Машу Врбицу и предложили му да уђе у одбор. Врбица се одазвао њиховом позиву и они су о томе обавестили и Годишњи одбор у Новом Саду. Њихово писмо, датирано на Цетињу 20 марта 1870, гласи:

Славном одбору Омладине српске

Нови Сад

Усљед вашег писма, којим нам јависте да смо ми, нижеподписани, изабрани били на омладинској скупштини од прошле године члановима пододбора омладинског у Црној Гори, које се писмо у премећању Сундечићевом у Котору изгубило, ми смо се у пододбор састали и себи за трећег друга изабрали г. Маша Врбицу, сенатора црногорског.

Достављајући толико до знања том одбору, изјављујемо да смо готови у свему и свачему шта нам буде могућно бити на услузи нашој општој ствари.

Браћа

Ј. Сундечић, Сп. Ковачевић

Није нам познато да ли су сачувани записници са састанка цетињског одбора, али из записника новосадског Годишњег одбора видимо да је омладинска делатност на Цетињу полако и постепено напредовала. Већ после четири месеца одбор се проширио са још једним чланом. У записнику састанка Годишњег одбора од 31 августа 1870, забележена је ова принова: „Пошто је члан Милан Јовановић изјавио да су од цетињских одборника Јован Сундечић и Спирос Ковачевић већим делом у години ван Цетиња, а Машо Врбица да је врло ретко на Цетињу, бира се Милан Костић и додаје се споменутој тројници као одборник омладински“. Милан Костић (1840—1880), пореклом Војвођанин, био је први ректор Богословије и Препарандије на Цетињу, писао је о школама и развоју школства у Црној Гори, и узимао је живога учешћа у омладинској делатности на Цетињу. Милан Јовановић—Морски (1834—1896), такође пореклом Војвођанин, био је исто тако неко време са службом у Црној Гори.

Велика је штета што у архиви Уједињене омладине српске није сачуван списак омладинских чланова, сарадника и повереника у појединим листовима Црне Горе. Сачуван је само један списак чланова, сарадника и повереника у појединим местима на Приморју, али и тај списак, по свему судећи, није потпун. На списку стоји: **Нови чланови изабрани на Цетињу у Омладински одбор**. По томе списку, за нове чланове изабрани су: проф. Лука Зоре и конте Јозо Бона у Дубровнику; Митар Бјеладиновић, трговац у Рисну; Јефто Гојковић у Херцег-Новом; Шпиро Огњеновић и Ника Стефановић у Котору; Илија Рачета, градоначелник у Будви; Илија Скочић, трговац у Шибенику; Владимир Симић у Обровцу; Александар Катић у Книну; Ђиро Жежељ, свештеник у Задру; Никола Јакшић у Опuzену. Међу поздравним телеграмима појединим омладинским скупштинама био је леп број из Црне Горе и Приморја, али ми не знамо да ли су дотични потписници били одборници или само чланови Омладине. У сачуваним записницима са састанака Годишњег одбора, нажалост, нема података о броју чланова и одборника у појединим нашим земљама.

Омладински вођи у Црној Гори одржавали су тесне везе са омладинским вођима у осталим нашим земљама и покрајинама, а нарочито са онима у Војводини, првенствено са Светозаром Милетићем и његовим кругом. Милетић је 23 августа 1870 од Поротног суда у Пешти био осуђен на годину дана затвора, због чланка **Тирилица у загребачком политичком хербергу (Застава од 5 октобра 1869)**, у коме је оштро напао насилнички режим и бана Левина Рауха. Мора се признати да ово, прво, Милетићево сужањство (1870—71), није било тако неподношљиво, јер је у затвору смео примати посете својих пријатеља и једномишљеника, могао читати и писати итд. Између осталог, Милетић је из Ваца водио преписку чак и са пријатељима и сарадницима у иностранству, наравно илегално, преко специјалних курира, који су га с времена на време посећивали и преносили пошту. Један део ове Милетићеве илегалне преписке је изгубљен или је морао, из разумљивих разлога, да буде уништен, али је други део сачуван и делимично објављен. Од ових Милетићевих писама несумњиво је најзначајније писмо Љубену Каравелову, председнику Централног бугарског револуционарног комитета у Букурешту, датирано у Вацу 7 (19) јуна 1871. Као што је познато, Каравелов је био 60-тих година политички емигрант у Београду и Новом Саду; узео је активног учешћа у нашем Омладинском покрету као „брат Бугарин“; сарађивао на **Застави, Србији, Матици, Младој Србадији** и другим нашим листовима и часописима; био гоњен и затваран од мађарских власти. Милетићево писмо објавио је бугарски историчар Иван Клинчаров у својој монографији о бугарском песнику-борцу и револуционару Христу Ботеву (Софија, 1910). Милетићево писмо садржи драгоцене податке о активном учешћу Црногораца у извођењу револуционарно-ослободилачког дела програма Омладинског покрета, те ћемо га зато овде у целини цитирати:

Драги Каравелов,

Србин који вам ово писмо преда, Црногорац је Пера Матановић, човек који је у ратовима Црне Горе и Херцеговине противу Турака био увек у првом реду, који је одушевљен за борбу ослобођења наших народа на истоку, који има лепога гласа у Црној Гори и Херцеговини, и готов да отпочне бој за ослобођење, тако да ће и владе у Србији и Црној Гори прискочити морати. Разговорите се и договорите се са њиме. Ако будемо чекали на иницијативу влада, по свој прилици да ћемо дуго чекати.

Код мене је био Ценовић, а после тога Ђока Влајковић, који је на Цетињу био. Отуда је добру наду понео. Писао ми је да пишем Браћану, но ја мислим да ћете се ви боље моћи усмено с њим договорити, него ја преко писма. Ако за добро нађете, упознајте и Перу Матановића са Браћаном.

Влајковић ми пише да сте били с њим у Београду, после његовог доласка са Цетиња, и као да сте ви са Ценовићем у заваду дошли. Не знам шта би томе узрок бити могао. Ценовић ми је говорио, да сад не би било згодно време

и због тога, што би се држало да је Русија подпалила рат. Ја пак мислим, да се то сад не би могло држати, кад се зна да је Русија у неком, ма и неискреном пријатељству са Портом. Но нека се држи ко шта хоће, ми не би требало да због тога оклевамо, што ће неко и неко у Европи држати да је то руски посао. Наши непријатељи увек ће то тако изнацати, ма да су и уверени да није тако. То им у рачун иде. Ми не треба да се на то обазиремо, ни од тога зазиремо. Русија неће смети Турчину држати страну против нашег народа. Дале, гледајте шта ћете. Крајње је време.

Матановић мисли да би добро било, да ви Бугари примите једно десетак Црногораца у вашу војску, једно да народу свеза наша очевидна буде, друго они би доста охрабрењу придонели, а ако ви хоћете, нека и десетак Бугара помешају се међу Црногорце и Херцеговце.

Недајте се од српске владе за нос вући. Као да су Ценовића умекшали, тако ми се чинило из његовог разговора. Што се мене тиче, ја ћу бити на мети.

Поздрављајући вас остајем,
Ваш искрени пријатељ
Светозар Милетић

П. С.

Матановић стоји на челу Црногораца и Херцеговаца, који неће дуже да чекају и који хоће да бој отпочну.

Поставља се питање: ко су то били Ђока Влајковић, Перо Матановић и Ценовић, о којима говори Милетић у овом свом писму? Ђока Влајковић (1831—1883), пореклом Војвођанин, био је активан официр кнежевине Србије; учествовао је у босанском устанку као командант српске добровољачке легије у Босни; у првом српско-турском рату био је командант добровољачког корпуса на Јавору; активно је учествовао у Омладинском покрету; боравио је неколико пута на Цетињу; био је симпатизер социјалистичког покрета и, у неколико махова, сарађивао са Светозаром Марковићем, Васом Пелагићем и осталим социјалистичким првоборцима. — Перо Матановић из Ђеклића, рођени брат војводе Ђура Матановића, био је у млађим годинама свештеник, узео је активног учешћа у устанцима у Херцеговини, одликовао се великим јунашtvом и произведен у чин срдара; био је главни повереник Светозара Милетића у Црној Гори и одржавао са њиме пријатељске везе и за време његовог заточења у Вацу; о Малој Госпојини 1870, на слави манастира Косијерева и Добрићева, који леже један с једне, а други с друге стране Требишњице, пред многобројним окупљеним народом одржао је велики револуционарни говор, објављен у **Застави** од 4 октобра 1870, у коме је рекао између осталог:

Срби браћо, ми смо се данас сакупили на овој свијетковини, да се један с другим састанемо и о нашим потребама договоримо, да се Богу помолимо и нашим пријатељима за здравље упитамо, али на жалост не нађосмо све наше другове и пријатеље, јер их је повео Османлија под Видин, од куда се неће више вратити, него ће им тамо кости покапати; хајде што води момчад (Србе турске вјере у војнике) из Босне и Херцеговине, то није срамота, но што поведе главаре и

свештенике... то је нама, Црногорцима и Бокезима, много жао, зато чујте што ћемо вам рећи сви из договора: Ако нећете ону браћу светити, ми вам нећемо више овђен долазити на састанке, ни с вама се дружити ни братимити. А да ли не видите с нама не виђели, е ће и вас онако повести, зато не бојте се, боље је у главици него у тавници, а више вас је пет пута него Турака, а у вашој кући и баштини, на лијепог полагају, свуд око вас је србска гора, све брдо за брдо свезано, ту је висока Јаштребица, Бијела Гора, Сомина, Дуга и Голија, Војник, Дурмитор, Кюм, а за њим стоји у резерви Ловћен... Па, ко има љепших и тврђих градова од вас, а сви пуни наоружани србски соколова, који ће брату прискочити у невољи и примити брата код себе и дијелити шњиме ону лијепо планинску рану; а да видите, код њи ће се наћи фишека и пушака, сви ћемо имати оружја доста; зато устајте, Срби, борите се за слободу, сад имамо маха, зато не оклевајмо већ устанимо сви листом на Османлију...

Погледајте како Бокези не слушаше њихове коцобаше, који се бијаху дали у господство и мудрост с цилиндром на глави и с наочарима пристајаху уз Вагнера и своју браћу издаваху за некакве крстове и ордене, но млађи пуни духа и племенитости сложише се те дочекаше Вагнера и Мађаре Ћ показаше свему свијету шта је кадра србска десница! А да и ви, браћо Херцеговци, можете устати на ноге јуначке и показати Турчину „да Срб још живи да је јунак“, а кад чују браћа Бошњаци и они ће позивати на освету, јер се и њима већ додијало робовање. Почните дакле, Херцеговци, и ево вам дајем Божију вјеру, чим прва ваша пушка пукне, ето и мене међу вама и вјерујте да нећу жалити пролити крвцу за слободу, као што је и до сад у толикијем бојевима нијесам жалио...

Ваша је прва дужност, о главари херцеговачки, ваша је велим дужност да подигнете народ на оружје, немојте да пропуштимо ову прилику у којој можемо ослободити србски народ без много крви пролијевања, немојмо одмицати више рочиште од јесени до пролећа, јер ћемо тиме на себе вицу одговорност узимати и теже вријеме дочекати, а народ нам може у свако доба рећи: „О ви, тежи од Османлије, чије новце ви трошите, с ким сте ви господство задобили, но с нама, а све дома сједећи, нећемо вас више за наше вође, но ћемо ми бирати боље вође, који ће знати прилику употребити и који ће с нама заједно у ватру за слободу отаџбине“. Зато не оклевајмо, браћо, него призовимо народ, дајмо Србима турске вјере тврду вјеру да ће им бити њихово имање сигурно ако са нама узбуду, а нек вјеру исповеда какву ко хоће, то се нас не тиче, наша је цијел: слобода и јединство србског народа. Чујте дакле, о главари, чуј народе: устаните на ноге јуначке, не жалите мријети за слободу, јер ко погине за отаџбину своју, тај вјечно живи...

Матановићева агитаторска пропаганда и револуционарна активност одјекнула је не само у Црној Гори, Приморју, Херцеговини и Босни, него и изван наших крајева, па чак и у Бечу и Пешти. По свему судећи, империјалистички кругови у Аустрији, а делимично и у Мађарској, већ су почетком 70-тих година почели да се интересују за делатност наших народних првака и расположење широких маса у овим крајевима. Отуда ни Матановићева револуционарна активност у Херцеговини није могла остати незапажена. Готово истовремено бечка и пештанска

режимска штампа отворила је кампању против Матановићевог „хушкања и бушкања, роварења и распаливања незадовољства у Херцеговини“. У одбрану Матановића устао је прво цетињски **Црногорац**, а одмах затим и Милетићева **Застава**, са неприкривеним симпатијама за црногорског сердара и народног борца. У свом броју од 1 септембра 1871 **Застава** је писала:

Из белешке у 30 броју **Црногорца** видимо да неке стране новине помињу поп Перу Матановића као „познатог агитатора херцеговачког“ и да он „са уображеном агитаторском мишљу непрестано сам путује“. Као што **Црногорац** примећува, поп Перо Матановић није Херцеговац него Црногорац, који се у бојевима увек ваљано одликовао, а ми додајемо да он, који је сердарство на сабљи стекао, и кад путује на путу састаје се и саветује са Србима, који у народу србском поверење уживају, и којима је цел ослобођење и уједињење наше под турским јармом стењуће браће.

Светозар Милетић није био једини од наших народних првака који је високо ценио Матановића; у својој **Аутобиографији** Пелагић ставља Матановића одмах поред Марка Миљанова и вели да су њих двојица били људи познати као најпоштенији Црногорци“. Матановић није био само јунак на гласу, него и родољубиви и политички песник, у духу тадашњих омладинских слободарских, демократских и републиканских идеала; између осталог написао је и две оде: **Ода Републици** и **Ода Гарибалдију**. Немирна духа, Матановић је волео да путује, да обилази и туђе земље и градове, да упознаје стране државе и друге народе. Симо Матавуљ, у својим **Биљешкама једнога писца**, споменуо је занимљиву епизоду да је Матановић једном приликом, због неког братовљевог посла, отпутовао у Трст, тамо дошао у суксб са полицијом, био изведен на оптуженичку клупу и осуђен на годину дана тамнице.

У истом Милетићевом писму спомиње се и Ценовић, али без његовог имена; поред свих наших истраживања, нисмо успели да утврдимо његов идентитет; по овом писму судећи, Ценовић се није слагао са левим, револуционарним крилом Омладинског покрета и стојао је под извесним утицајем званичне политике тадашњег намесничког режима у Србији, што је љутило и Милетића и Каравелова. Велика је штета што није сачуван одговор Каравелова Милетићу, тако да не знамо да ли је бугарски комитет прихватио Милетићев предлог да се „десетак Црногораца“ убаци у бугарску устаничку војску, ради подизања револуционарног одушевљења и борбеног, ратничког елана, који је био својствен Црногорцима. Исто тако, није нам познато да ли је Каравелов довео у контакт Матановића са Браћаном и осталим румунским родољубима, у сврху повезивања позитивних националних снага на Балкану.

Последња омладинска скупштина одржана је у Вршцу 15, 16 и 17 августа 1871. Скупштина је поздрављена телеграмима из

свих крајева Словенског Југа. Са Цетиња је стигао колективан телеграм, који су потписали: Симо Поповић, Јово Сундечић, Спиро Ковачевић, Илија Рамадановић, Лабуд Вујовић. На предлог претседника Годишњег одбора Лазе Костића, скупштина је једногласно изабрала за претседника црногорског војводу Машу Врбицу, који је дошао у живописном црногорском оделу, што је изазвало неописано одушевљење свих присутних. У скупштинском записнику, који је објављен у **Застави** од 1 септембра 1871, овако се описује избор претседника:

Пошто избрани претседник Машо Врбица изјави, да поклоњено му поверење прима, али да претседничку дужност на се примити не може из довољно познатих узрока — позове др Лаза Костић скупштину да себи другог претседника изабере, на што скупштина уз дуготрајно „живио“ извиче једногласно за претседника босанског архимандрита Василија Пелагића, који изјави да указано му поверење с радошћу прима, али моли скупштину да с обзиром на то, што он није баш вешт да скупштинско саветовање руководи, изабере таквог претседника који ће га у томе послу моћи заменити.

Разлози одбијања претседништва од стране Врбице и условно примање од стране Пелагића били су познати целој скупштини, али се нису смели јавно рећи; обојица изабраних били су страни држављани: Врбица — активан војвода Црне Горе; Пелагић — политички емигрант, који је био осуђен на 101 годину робије и једва изнео живу главу из турских томрука у Малој Азији. Истина, Пелагић је седео на претседничком месту, али је скупштину водио потпретседник Миша Димитријевић, уредник **Заставе** и блиски сарадник Светозара Милетића. Један од најзначајнијих предлога, поднесених и прихваћених на овој скупштини, био је предлог да се упуту овај поздравни телеграм Милетићу:

Д р М и л е т и ћ

В а ц

Шеста омладинска скупштина у Вршцу сажаљевајући да Тебе, свог најдичнијег члана, не види у својој средини, налази се побуђеном Теби изјавити, да Те ако не телом а оно духом пред очима има. Тај дух Твој руководи је и сада, и стога Те поздравља у овом часу, где се судбина њена ломи, из дубине срца свога. Још кратко време, пак ћемо Те братски загрлити моћи, а донде се стрпи с нама заједно!

Претседништво
Василије Пелагић

Читава омладинска скупштина дочекала је овај предлог са френетичким аплаузом и приредила бурне овације присутном ћутајском сужњу и отсутном вацком сужњу. То је био најузбудљивији тренутак читаве скупштине. По себи се разуме, све је то изазвало страховиту реакцију у Пешти. Избор црногорског војводе и босанског избеглице за претседнике скупштине, слање поздравног телеграма и приређене овације осуђеном и затвореном народном вођи Милетићу, свечан дочек омладинских изасланика са развијеном српском заставом (на којој је стојало: „Не дајмо

се!“) — све је то значило само сипање уља на ватру и тумачило се у пештанским режимским круговима као демонстрација и провокација. По себи се разуме, реакција није изостала. Мађарска краљевска влада преко свога изванредног комесара, Михаља Ковача, поставила је категоричан ултиматум: или ће омладинско руководство унети у нови устав да чланови Омладине имају да буду искључиво Срби са територије Аустро-Угарске, да се Омладина ограничава само на културно-просветну делатност и да се неће мешати у политику — или ће даљи рад бити забрањен. Омладина на овакве услове није пристала, и мађарски краљевски комесар Михаљ Ковач наредио је, у име владе, да се скупштина закључи, а изасланици и гости растуре. Покушај одржавања непријављеног састанка у приватној кући полиција је спречила и учеснике растерала.

Али, ако је забранила даљи легални рад Омладине, мађарска краљевска влада није била ипак у стању да у корену пресече сваку даљу активност покрета уопште. Преостале су две форме рада, наравно обе у мањој или већој мери илегалне. Према предлогу Светозара Милетића и Лазе Костића, требало је отпочети са оснивањем српских гимнастичких дружина, по угледу на „турн-ферајне“ у неким немачким државама, у којима се поред гимнастичких вежбања развијала активност и на другим подручјима. Према другом предлогу, требало је одмах приступити оснивању тајних, подземних, завереничких, револуционарних дружина, по угледу на раније италијанске карбонарске организације. Један од предлагача, омладинац Ника Грујић, писао је: „У мештанским дружинама нека нам буде **наука** на првом месту, да нас лукав не надмудри; **хрвање** на другом, да нас силан не обори; **стрељаштво** на трећем, да сваког ниткова извесно погодити можемо“.

III.

Услед неповољних услова за било какву даљу активност Омладине у Војводини, рад се морао пренети у неку другу област. Избор није био тежак. У Србији је још увек беснео терор намесничког режима; Босна и Херцеговина, Стара Србија и Македонија, стењале су још увек у турском феудалном ропству, тако да је преостајала још само Црна Гора. Истина, режим кнеза Николе није био ни најмање подесан да омогући услове нужне не само за даљи развој него и за сам опстанак Омладинског покрета, али другог излаза није било. Јемство, и то озбиљно и веродостојно јемство да ће се омладинска делатност на Цетињу бар толерирати, ако не и помагати са званичне стране, претстављало је учешће у покрету двојице истакнутих личности у јавном животу Црне Горе: сенатора и војводе Маше Врбице и новинара, публицисте и књижевника Симе Поповића, тадашњег уредника **Црногорца** на Цетињу.

Намесничка влада у Београду дознала је већ у току истога месеца извесне конкретне појединости о овој револуционарној делатности, као што се то види из писама намесника, Јована Ристића и Миливоја Петровића-Блазнавца, упућених српском дипломатском претставнику у Цариграду, Филипу Христићу. Већ 14 јуна 1871 Ристић јавља Христићу између осталог: „Перо Матановић дошао је из Русије у Аустрију; у Вацу је обишао Милетића; чујем да ће данас сутра овде бити.“ Већ после неколико дана Матановић је заиста приспео у Београд, и у свом писму од 28 јуна Ристић извештава Христића: „Он је у договору са Пелагићем, Влајковићем и Милетићем, и рачу да до септембра дигну буну у Херцеговини. Нада се на новчану помоћ Славофила из Москве. Био је у Букурешту да се договара с Бугарима. Ја не верујем да што могу учинити, али је прилика да ће покушати.“ Ристић се нарочито бојао Пелагићевог учешћа у покрету и у истом писму пише: „Пелагић је страшна егзалтација; и Митрополит кука на њега, јер и говори и пише против вере.“ Београдски митрополит Михаило био је лични и политички пријатељ Јована Ристића, с једне стране, и један од најбезобзирнијих противника Васе Пелагића и његових једномишљеника, с друге стране.

После месец дана, одмарајући се у Аранђеловачкој бањи, у свом писму од 24 јула, Ристић јавља Христићу нове појединости о покрету: „Матановића пројект за Херцеговину ствар је озбиљна, јер је изван сумње да је ту и Књ. Никола. Они хоћеју да произведу покрет, а он жели да притрчи први, па да из тога себи прави заслугу и право на круну Душанову. Тако је сиромашта плитак као да ће то решити онај ко први прискочи, а не онај, који највећи терет на својим леђима поднесе.“ Тако је изгледало Ристићу у почетку, али већ после неколико месеци и он сам ће увидети да је покрет далеко замашнији него што се то њему испрва чинило. Ствари су ишле својим током.

Главни носилац и организатор омладинске делатности у Црној Гори био је Васа Пелагић. О његовој плодној и успешној активности и о његовом живом учешћу у раду Омладинског покрета у Црној Гори објавио је писац ове расправе чланак **Васа Пелагић на Цетињу (Историски записи, октобар—децембар 1951)**. Истовремено био је на Цетињу, само још краће време од Пелагића, његов друг из ране младости и интиман пријатељ Коста Угринић, сарадник и дописник **Заставе**, познат под псеудонимом: Стојан Унић. Одушевљени Милетићевац, Угринић је био истовремени искрени симпатизер социјалистичког покрета и доследни присталица Васе Пелагића, којег је и материјално помагао. Угринић је дошао на Цетиње на изричит захтев Светозара Милетића, који је у то доба издржавао своју казну у Вацком затвору. У свом писму датираном у Вацу 6 септембра 1871, Милетић је писао Угринићу између осталог:

Из скупштинског извештаја не знам, јесте ли били на Омладинској скупштини, зато не знам је ли вам позната и ствар, о којој ћу да вам пишем. На Цетињу је о нашој Малој Госпоњи крштење Кнежевог сина, којом ће приликом састати се Србаља доста из јужни крајева, и где ће и **разговора бити**. Добро ће бити да и од нас ко оде, не параде и овације ради, која би се могла као династична и противу србијанска схватити, што ја не би рад, него ради познанства са оним светом и разговора на прагу догађаја.

Из Н. Сада мислим да ће ићи Миша Димитријевић, из Београда Тока Влајковић, можда и још ко; ја сам писао и у оба дистрикта наша, а из Крајине мислим да ви идете...

Светозар Милетић се повезао са Цетињем већ у пролеће 1871. То се даје закључити из већ цитираног Милетићевог писма од 7 (19) јуна 1871. Међутим, Ратко Ђуровић је у цетињском **Стварању** (свеска за април 1951) објавио једно Милетићево писмо из истог доба, које складно допуњује његово раније писмо и пружа даље конкретне појединости о његовим напорима да се преброде све тешкоће и припреме што повољнији услови за заједничку сарадњу Црне Горе, Србије и Војводине у претстојећој национално-ослободилачкој акцији. Ово Милетићево писмо, датирано у Вацу 31 августа 1871, упућено је пријатељу и једномишљенику Велимиру Ломбардићу, и садржи ову значајну Милетићеву политичку поруку Ломбардићу; Лази Костићу и Миши Димитријевићу:

Нека вам је свој тројници на знање да сам ја са Црном Гором ступио у сvezу, да би се што скорије отпочео рад преко. Пре свега радим и радите на зближењу између Црне Горе и Србије. Како ствари стоје, слога је међу њима тешка на основу подчињења једне династије другој, а и народно право изискује да се о њему без њега не располаже. Зато је основ зближења: да се делимично питање на страну остави и да се народу, који се по ослобођењу уједини, остави слободна воља, како државне форме тако и избора поглавара. Цел је слоге: што скорије ослобођење Босне и Херцеговине и уопште хришћански народ на Истоку. Ко неће ову цел, а и сада једино могући пут тој цели тј. одстрањење династичког питања — то ће бити и важити као непријатељ будућности србске.

Угринић се радо одазвао Милетићевој жељи, и отпутовао је на Цетиње. У својим занимљивим успоменама Угринић нам је сачувао од заборава читав низ драгоцених података и конкретних појединости о омладинској делатности у Црној Гори уопште, а о оснивању Дружине за уједињење и ослобођење српско посебице. Угринићеве успомене објавио је Васа Стајић у **Летопису Матице српске** (књ. 308, св. 3). Између осталог, Угринић вели:

Кад смо се одлучили да узмемо у своје руке организацију завереничке акције за ослобођење и уједињење Српскога Народа, морали смо бити начисто о томе, да ли ће обе српске кнежевине сложено прихватити народни устанак у своје руке, и сложено га привести успеху. Знали смо да за Намесништва у Србији није постојао савез обе кнежевине за случај рата с Турском, па ни какав срдачан споразум. Дозволом Господара,

узели смо увид у сву преписку око тога питања, и створили себи суд о томе на чијој је страни кривица; после ћемо већ, путем штампе, учинити пресију на кривца да не смета и даље решавању нашег националног проблема. Затим смо приступили изради Статута Дружине за ослобођење и уједињење српско. Тај је израђен у кући Маше Врбице, али овај није суделовао при томе.

На изради **Статута** радили су, поред Угринаћа, ови истакнути омладинци: Миша Димитријевић, уредник **Заставе**; Милан Кујунџић-Абердар, уредник **Младе Србадије**; Лаза Костић, књижевник, Ваца Пелагић и Ђока Влајковић. Завереничко-конспираторски тон и револуционарно-карбонарски карактер **Статутима** дао је, нема сумње, Пелагић; судећи по стилу и језику, међутим, коначна редакција потиче из пера Мише Димитријевића (1846—1889). Ако је Пелагић био најреволуционарнији, најсмелији и најборбенији, Димитријевић је свакако био најсталоженији и највичнији да општа револуционарно-ослободилачка стремљења Омладине конкретно уобличи и прецизно дефинише. Ови **Статути** претстављају историски докуменат од изванредног значаја и велике важности. Ми ћемо их зато овде у целини цитирати:

I.

Срби из свију крајева, одушевљени за ослобођење и уједињење српских земаља, састављају Дружину, којој је задатак да употреби сва могућа сретства, те да се што скорије сви српски крајеви ослободе од туђег господства и уједине у једну државу. У то име радиће Дружина да сложи у заједничку радњу сву снагу народну, а на основима који одговарају захтевима ослобођења и уједињења народног.

Дружина ће свима могућим сретствима борити се противу свакога онога, који би стојао на путу постизењу овог друштвеног задатка. А да би задатак свој потпуније постигла, Дружина ће гледати да употреби сваку могућу прилику, те да ради на раширењу унутрашњега слободнога кретања у сваком крају српском. Дружина ће радити да ступи у везу и заједницу са свима народима који су по природи упућени на заједничку борбу ослобођења као и српски народ.

II.

Да би се извршио цео тај задатак друштвени, дружина ће трудити се да шири политичку свест у народу говором и штампом, да устројава одборе у свима крајевима и местима српским, да прибירה материјална сретства и да склапа везе са свима пријатељима српског народа. Кад ће и у колико ће се које од ових сретстава употребити, споразумеваће се скупштина Главног Одбора од времена до времена и од случаја до случаја.

III.

Дружина има један Главни Одбор, онолико Покрајинских Одбора колико потребно буде и, по могућности, у сваком српском месту Месни Одбор. Главни Одбор састављају неколико претставника свију српских покрајина, који један у другоме потпуно поверење имају, а на примање којих сви чланови пристали буду и који тога ради, сваки свима и свакоме поштену српску реч дају, да ће свим силама својим, без обзира на ма

какву жртву, и без страха за све опасне последице своје радње, трудити се да се што потпуније оствари задатак друштва, и то што пре. Главни Одбор има да руководи целу радњу око извршења задатка друштвеног. Он покреће све што се у сваком посебном случају има учинити. Он организује Покрајинске Одборе. А налоге своје издаје он преко својих чланова у Покрајинским Одборима.

Члан Главног Одбора дужан је сместа известити Главни Одбор о образовању Покрајинског Одбора. Он ваља да саопшти Покрајинском Одбору да има на среди Главни Одбор, али ни једно лице истог не сме ни Одбору самом ни посебним члановима његовим именовати. Али је дужан известити Главни Одбор о свима појединостима Покрајинског Одбора. Ово извештавање ваља да буде усмено. Покрајински Одбор има дужност да устројава Месне Одборе, да води контролу над свима, да налоге Главног Одбора неодложно извршује, да прикупља извештаје од Месних Одбора и да чини Главном Одбору предлоге за друштвену радњу.

Састављање Месних Одбора остављено је члановима Покрајинских Одбора. Овима је дужност да сва места оне покрајине, у којима год има земљишта за радњу, међу собом тако поделе да сваки добије она места где највише утицаја има, и да у њима нађе по једно поуздано лице, а под својом одговорношћу, коме ће лицу на срце ставити и поверити да Месни Одбор састави. Члан Покрајинског Одбора дужан је одмах исти Одбор, а преко овога и Главни Одбор известити о устројству Месних Одбора. Тако исто, саопштиће Месном Одбору да има за ту покрајину Покрајински Одбор, као и за целу радњу Главни Одбор, али не сме ни једно лице из ових, нити пак место именовати. Месни Одбор имаће да у своме месту шири свест о потреби скорог ослобођења и уједињења целокупног српског народа, да купи порез који за подмирење друштвене намере нуждан буде и кога Главни Одбор буде разрезао, и уопште да врши све налоге што му од Главног Одбора долазили буду.

IV.

Сви ови одбори, како главни, тако покрајински и месни, стајаће један с другим у свези преко оних људи који једни за друге знају, а ови ће то онда саопштити целома Одбору. Начин, на који ће се разумевати, имају два и два члана међу собом да утврде, и тај начин остају њихова тајна. Члан Покрајинског Одбора, који одржава свезу са Главним Одбором, дужан је писмено наименовати себи заступника, за сваки случај и уопште, и то члана Главног Одбора, како би се овај могао заступити.

Главни Одбор редовно се састаје онде и онда, кад и где већина главних чланова одлучи. А и ванредно ће се састајати по потреби. Предлог о ма каквом кораку може учинити сваки члан Главног Одбора и саопштава га једном од чланова средњег места, с којим је он уговорио начин свезе. Средње место Главног Одбора одређиваће се увек при састанку Главног Одбора. Чланови средњег места саопштаваће све предлоге члановима Главног Одбора по осталим местима. Предлози постају закључком онда, кад се две трећине чланова подударају у својим писменим или усменим договорима. Успех гласања саопштиће чланови средњег места свима члановима. Чланови Главног Одбора не могу имати никаквих свеза политичких, које не би биле познате Главном Одбору и које овај не би одобрио.

V.

Новцима Дружине за уједињење и ослобођење српско руковаће чланови Главног Одбора. А Дружина ће у свакој покрајини одредити по једног члана који ће водити бригу о оном делу благајне Дружине који му се повери. Члан благајник може на своју одговорност из друштвене благајне издати до 100 форинти. Никакав крупнији издатак не може бити без знања и одобрења Одбора.

VI.

Сваки члан Дружине залаже сву своју снагу за друштвену намеру, и дужан је оно урадити што му Дружина према општој народној потреби одредила буде. Дружина се обвезује да ће сваког члана свога, који пострада при извршавању друштвеног задатка, помагати, избављати и осветити сваким начином. Сваки члан дужан је на првом састанку поднети извештај о своме раду на друштвеном задатку.

Ко од чланова друштвених изда друштвену тајну или уопште изда задатак друштвени, Дружина ће дужна бити судити му и не устезати се и крајњих мера. Иступање из ове Дружине бива само смрћу.

У својим коментарима, објављујући Угринићеве успомене, Васа Стајић је забележио и овај податак: „Г. Угринић мисли да је оригинални примерак **Статута** понео са собом Миша Димитријевић. А он је још на Цетињу направио себи копију, сачувао је до данас и послао Матици, заједно с именима чланова и кључем за шифре Дружине“. Ови Стајићевии подаци су тачни, али непотпуни и недовољни. Димитријевић није понео собом само оригиналан примерак **Статута**, него и читаву архиву Дружине са масом аутентичних докумената. Стајићу није било познато да је ову архиву брижљиво чувао код себе, на добро сакривеном месту, сам Димитријевић све до своје преране смрти. После његове погибије, архиву је чувала његова удовица, Ана Димитријевић све до почетка Првог светског рата. Али, чим је рат избио, већ негде у лето 1914, према Димитријевићкином казивању, дошао је к њој д-р Милан Савић (1845—1930), бивши секретар Матице српске, иначе добар пријатељ њеног мужа, и поверљиво јој је саопштио да су мађарске власти већ почеле са хапшењима, интернирањима, депортацијама, полицајским преметачинама итд. У оној психози страха и неизвесности, када су војвођански Срби били препуштени на милост и немилост аустриској и мађарској солдатеки, Димитријевићка је признала Савићу да се у њеном стану налази архива тајне револуционарне организације, основане на Цетињу, и они су се договорили да је одмах пронађу и униште. Већ после неколико минута пламен је сагорео сва ова драгоцена историска документа.

Услед овог несрећног уништавања дружинске архиве, ми данас, нажалост, не знамо многе значајне појединости и важне податке, без којих нисмо у стању да реконструиремо даљи рад и развитак ове можда најзначајније омладинске дружине. Тако, поред осталог, ми не знамо ни састав, ни места заседања Глав-

ног Одбора, ни састав, ни број, ни места у којима су постојали и радили покрајински месни одбори. Истина, Угринић нам је у својим успоменама забележио да је конституисање Дружине извршено на Цетињу 13 септембра 1871. По Угринићу, у Дружину уђоше, од оних који су се затекли на Цетињу: кнез Дедо Јанковић, конте Ђорђе Војновић, проф. Лука Зоре, Јефто Гојковић, Крсто Кулишић, Јово Ерцег Скобља, Симо Поповић, Машо Врбица. А од осталих: Светозар Милетић, пуковник Сава Грујић, Љуба Каљевић, Гига Гершић, Тоша Недељковић, Јован Павловић, Каменко Јовановић, Светислав Касапиновић, Илија Вучетић, Тона Хашић, Милан Ђорђевић, Веља Ломбардић, Андра Секулић, Јоцо Груборовић, Марко Аксентијевић“. Међутим, Угринић је поред осталог заборавио да спомене чак и четворицу најактивнијих: Васу Пелагића, Мишу Димитријевића, Лазу Костића и Милана Кујунџића-Абердара. А заборавио је да спомене и — самога себе! Уосталом, сасвим природно: Угринић је ове своје успомене писао већ у дубокој старости, а њихов редактор, Васа Стајић, у својим коментарима није улазио у критичку анализу, у проверавање и допуњавање Угринићевих казивања. Ненадокнадив је пропуст што Стајић није консултовао Угринића, што му није постављао конкретна питања и тражио прецизне одговоре, јер је Угринић 1926 био још жив и толико свеж да је сам написао и послао Матици српској за Милетићев број **Летописа** ове своје успомене. Васа Стајић није био историчар од струке, није осетио какав драгоцен историјски извор држи у рукама и објавио је све то са знатним скраћивањима, са оскудним коментарима, не тражећи прецизнијих података од тада још јединог живог учесника у овом значајном покрету.

Омладинци из Србије, Војводине, Босне и Далмације боравили су на Цетињу десет дана. Поред главног посла, они су имали прилике и да дођу у контакт са народом, да се упознају са природним лепотама и историјским знаменитостима. У својим успоменама Угринић је забележио и овај детаљ:

Било је онде Херцеговаца, Бокела, Далматинаца, Арбанаса и Црногораца из свију нахија. Ношња богата, нарочито у гарде из Рисна и Котора, а богато и оружје. Бокели се држаху као да су дошли на славу свог владара, а Црногорци их предустретаху као да под једну капу спадају. Видели смо прекрасних типова наше расе, а не видесмо ни једног пијаног човека у том слављу.

На Косту Угринића, Лазу Костића и Мишу Димитријевића оставио је најдубљи утисак војвода Марко Миљанов, једна од најкрупнијих фигура црногорске историје. Угринић нам је овако приказао њихове сусрете и разговоре:

Нама тројици, Лази, Миши и мени, најпрече је било да потражимо војводу Марка Миљанова, и нађосмо га у вече првога дана међу његовим Кучима. И тако смо, скоро сваку ноћ, седели уз ватру и, срчући каву, са њим разговарали. Он нас

је потанко обавестио о свему: о приликама у народу, о животу по нахијама, о патњама и расположењу народа, о цетињској господи, о њеном животу, па и о самом двору. Према његовој казивању, све што је ваљало у Црној Гори, то је по нахијама, у народу. Ако се ко истакне јунаштом или честитошћу, и стекне глас праведна човека, браниоца сиротиње, онда га призивају у двор, дижу га и ласкају му, увлаче га у дворску сферу, омиле му левентовање на Цетињу, покваре и њега и његове на дому. Онда се он пресели на Цетиње, за народ је изгубљен, а двору је једна брига мање: народни човек постао његово оруђе. Марко је био један од ретких изузетака, и двор му се зато више пута светио. Онај куршум што је, једне ноћи, за време херцеговачког устанка, погодио Марка, био је Господарев. Марко је то довикнуо убици који је бежао, али је рану, срећом, преболео.

Марко Миљанов! Тако смо ми себи замишљали правог Црногорца. Отуд смо били особито срећни кад нам је дао реч и руку да ће, чим устанак букне, с хиљаду оружаних Куча бити уз нас.

Васа Пелагић је, исто тако, високо ценио Марка Миљанова. Устајући против великих плата и раскошног живота државних и црквених великодостојника, Пелагић у својој **Историји босанско-ерцеговачке буне** указује на пример Марка Миљанова, који је награђиван са свега 800 динара годишње, али је и поред тога био „поштенији човек, правичнији судија народу, вјештији војсковођа војсци и богатији са поштовањем од народа но сви његови најнаграђенији земљаци, но многе хиљаде европских власника, владика, министара, ђенерала итд. који примају већу награду — плату — дневно или недјељно но Марко Миљанов преко цијеле године“. Пелагић истиче да је Миљанов „живио сасвим просто, хранио се као и његови тежаци, спавао у кревету од дасака, сламе и ћебета, понашао се са сваким братски“. По Пелагићу, Марко Миљанов је „раван војду српском Карађорђу и Американцу Франклину...“

Међутим, војвода Машо Врбица приказиван је од претставника нашег Омладинског покрета као дијаметрална супротност Марку Миљанову. Коста Угринић, у својим успоменама, изричито вели: „Машо Врбица, код кога смо се тако лепо провели, био је сушта противност војводи Марку, био је дворски човек“. Илустрације ради, Угринић је испричао једну врло занимљиву и карактеристичну анегдоту, која веродостојно приказује и Врбицу и кнеза Николу, приликом свечаности крштења црногорског престолонаследника:

Кнез је седео у прочељу, с леве му стране аустријски посланик, а са десне нарочити изасланик руског двора који је заступао цара као крштенога кума кнежевића. Преко од мене Кујунџић поред Врбице. Кад је сервиран шампањ, диже се кнез и српски наздрављив своме куму, руском императору. Исписмо у његово здравље, а заступник кума захвали, руски, за здравицу. Кнез је даље наздрављао аустро-угарском владару, па Француској, италијанском краљу, Србији, па и српском на-

роду. Здравнице су брзо текле, и били смо срећни што је званичноме делу крај, па ћемо ускоро устати. Али опазих да се Врбица нешто врпољи и једнако говори Кујунџићу. Одједном, ноге ми клецнуше кад видех где Кујунџић устаје и здравни, у име Уједињене омладине српске, ономе који први загази у рат за ослобођење и уједињење српског народа. Видех како Лаза Костић пребледе, и настаде тајац који Кнез пресече, окренув се, онако седећи, са чашом у руци, и смејући се: браво, Милане! Живио! Па се диже, и ручку би крај. Разумели смо да је Кнез преко Врбице наручио ову здравицу да покаже присутним да Уједињена омладина стоји узга њ, те изгрдисмо Машу, али се он само задовољно смешкао.

Као што је кнез Михаило 1866 и 1867 узалуд покушавао да придобије Омладину на своју страну и да од ње направи инструмент за популаризацију свога режима и помоћно сретство за остварење своје политике — тако је то сада покушао да учини и кнез Никола, али са исто тако мало успеха. Омладина није хтела да постане ничије оруђе, није пристајала да служи интересима ни једне династије, није се дала искористити ни од једног режима, него је ишла право својим сопственим путем, путем припремања и организовања револуционарног ослобођења и уједињења наших народа. У свом чланку **Црна Гора према Светозару Милетићу** (Годишњак Историског друштва Војводине, 1951), Јагош Јовановић је тачно констатовао:

Књаз Никола се трудио да окупљене омладинце придобије за себе у борби која је тада тек тињала између њега и кнеза Милана. Омладинци су, по савјету Милетића, стално избјежавали да се ма чим обавежу према књазу Николи, али су радо пристали на књажеву понуду да им уступи на преглед сву преписку коју је водио са српским намјесништвом око једног споразума за заједничку борбу против Турака. Књаз је тим хтио да са себе скине одговорност пред српским јавним мњењем, а омладинци да виде суштину неспоразума између српске и црногорске владе, особито када се то тицало тако важног питања као што је помоћ поробљеној браћи у борби против турских тлачитеља.

Нажалост, ни Васа Пелагић, ни Лаза Костић, ни Коста Угринић, да о другима и не говоримо, нису оставили ближих и конкретнијих података о правој суштини неспоразума између Београда и Цетиња, иако је јасно да је једино Омладина била стварни носилац национално-ослободилачких стремљења наших народа у датим историским условима. Само, док су се либерали и народњаци, под руководством Светозара Милетића, задовољавали националним ослобођењем, догле су социјалисти, републиканци и остали напреднији елементи у оквиру Омладинског покрета заступали и пропагирали смелу револуционарну мисао да се упоредо и истовремено са националним ослобођењем изврши уједно одмах и социјално ослобођење, према већ познатим концепцијама Светозара Марковића и Васе Пелагића.

У својим драгоценим успоменама о Јовану Павловићу (1843—1892), публицисти, уреднику листова и часописа, првом министру просвете у Црној Гори, објављеним у новосадском **Бранику** (4 и 6 августа 1892) Лаза Костић је бацио нову светлост на читаву ову револуционарну акцију. Из ових чланака јасно излази да је Костић био главна веза између Цетиња, Београда и Новог Сада. У својим успоменама Костић износи ове конкретне појединости:

Према жељи са Цетиња, ја бих више пута одлазио у Београд и разговарао се о нашем великом смеру са намесницима Блазнавцем и Ристићем. . . Оба намесника пристајаху, у начелу, на савез са Црном Гором, али се обојица слагаху у томе да то није довољно. Блазнавац ми доказиваше, као војник, да се Србија и Црна Гора не могу ни бранити од турске силе, а камоли да би је могле сломити.

— А устанци у Босни и Херцеговини, па у Бугарској, па у Маџедонији?

Блазнавац ме погледа са неким сажалењем, па као да се мало и **насмеши**:

— То све може бити. Али, драги господине, у те устанке не сме се војник уздати. Ако што узвреде лепо, ал исто тако могу бити и на штету, ако нису потпуно под нашом управом, што је управо немогуће ујемчити.

— Па зар да се ништа не ради?

— То не велим, радити се мора, зато смо се и упустили с вама у договор. Ал ваља учинити поуздан рачун: иди мудро, не погини лудо!

Из овога се јасно види да намесник Блазнавац није веровао у снагу и вредност подземних, карбонарских акција и илегалних револуционарних покрета, а други намесник, Јован Ристић, „српски Бизмарк“, како су га називали његови политички пријатељи и једномишљеници, веровао је још мање. Блазнавац и Ристић били су типични кабинетски политичари, стратеги маневрисања и тактизирања, дипломатисања и преговарања, а ни у ком случају национални револуционари.

Међутим, иако нису веровали у снагу и вредност револуционарних национално-ослободилачких покрета, Блазнавац и Ристић су се били озбиљно уплашили. Истина, они то нису јавно признавали — желећи да у јавности важе као поборници националног ослобођења и уједињења читавог српства — али у међусобној преписци, поверавајући својим најближим сарадницима и једномишљеницима и своје најинтимније стрепње, они су отворено и без резерве признавали да их је „баук револуције“ до сржи потресао и страховито узнемирио. У тим својим поверљивим писмима и шифрованим депешама оба намесника показала су сву своју голотињу и открили свој страх од ослободилачких покрета, с једне стране, док су опет, с друге стране, излили сав свој немоћни бес на наше тадашње истакнуте револуционаре и народне борце, у првом реду на Светозара и Јеврема Марковића.

Васу Пелагића, Светозара Милетића, Перу Матановића и остале из њиховог круга. озбиљно угрожени у својим политичким позицијама, бојећи се за свој пољуљани престиж, страхујући за своју популарност, Ристић и Блазнавац, у таквој сложеној политичкој ситуацији, просто нису знали како да се снађу, тражили су излаза на све стране и заплитали се све дубље у мреже својих сопствених противуречности, лутања и тражења. О томе речито говори писмо Јована Ристића, датирано у Београду, 15 децембра 1871. Стално извештаван о кретањима и акцијама револуционарних елемената у земљи и на страни преко своје обавештајне службе, Ристић јавља Христићу између осталог:

Знаш да је пређе Матановић склапао са Влајковићем неку дружину, која би имала побунити Босну и Херцеговину. Та се дружина разбила, али сад ево склапа другу са Марковићима (Јефремом, бившим официром, и Светозаром, уредником Раденика). Ово сад изгледа много озбиљније. Кажу да су своје свезе растурили по Бугарској, Босни и Херцеговини, па хоће сад на концу Јануара на 8 места да побуне у једанпут. Још нам се не чини, да је то тако озбиљно, но није немогуће да постане то, јер има у нашим јужним крајевима доста елемената за таква покушај. Целу ствар покреће Матановић, те са тога и мислимо, да је подметнут из Црне Горе да се одовуд покрене ствар а из Црне Горе прихвати, и то је што ствари даје озбиљан карактер.

Ми смо сад у не малој неприлици. Ако ствар не узмемо у своје руке, она ће и мимо нас ићи, јер ће је прихватити Милетић са граничарима, који је с њима у договору, а ако је ми узмемо руководити, то нас може далеко одвести. Ако Генерал неће ни једно ни друго, он треба да навали на Књаза да он ову протуву Матановића к себи одзове па да га под својом руком држи. Не учини ли то, онда је зацело све његово (Николино) масло. Резултат твојих разговора са Генералом саопшти нам у шифрама по телеграфу.

Но то би само био један експедијент; ако би успели за сада да разбијемо ово коло, брзо ће се саставити друго, јер су ствари тако сазреле, да се дуго неће моћи одлагати акција. Све је провело. Докле су новине новосадске лармале, ми се нисмо бринули, али ето сада све се ућута, а испод земље вулкан се кува.

Поставља се питање: ко је тај тајанствени „Генерал“, о коме говори Ристић у своме писму? Врло је вероватно, скоро извесно, да то може бити само руски царистички амбасадор у Цариграду, генерал Игњатијев, један од моћних бранилаца и заштитника руских словенофила. Јер само је он могао „да навали на Књаза“ да забрани сваку даљу акцију омладинским првацима на Цетињу, у првом реду Матановићу, који је, по свему судећи, био најактивнији и најборбенији. Реч Господарева морала се слушати без поговора од сваког Црногорца, па и од Матановића, који је полагао на свој сердарски чин. Ристић је то знао, па је тражио од Христића да издејствује да баш генерал Игњатијев „навали на Књаза“. Да ли је Христић у томе и успео, није нам тачно позна-

то, али по извесним индицијама изгледа да није, јер је Матановић и даље наставио своју започету револуционарну акцију.

Не мање је карактеристично писмо намесника Блазнавца, датирано у Београду, 16 децембра 1871. Ово Блазнавчево писмо садржи низ конкретних појединости о читавој овој национално, ослободилачкој акцији, о њеним руководиоцима, њиховим плановима и комбинацијама, њиховим међусобним везама и односима итд. Док је Ристић, у своме писму, осуо паљбу у првом реду на Матановића, догле је Блазнавац оштро напао Светозара Милетића, кога је сматрао својим најопаснијим противником. Уколико је Милетићева популарност постајала свакога дана све већа, не само у Војводини него и у осталим српским земљама, утолико је расла и мржња властодржаца према њему. У своме писму Блазнавац јавља Христићу о револуционарним плановима Омладине ове значајне детаље:

У писму које Вам Г. Ристић пише, спомиње вам се о плану који је Омладина предузела за Устанак у Турској. Ја сам примио Г. Јефрема Марковића бив. официра ког је друштво одредило, да ми цео план саопшти. Ево вам у кратко тај план: Омладина је претворена у клубове који се по целој Војводини и војеној граници образују управ у намери да произведу устанак у Турској. Приликом крштења сина Књаза Николе углављивали су одсланици Омладине са Књазом Николом план Устанка. И на томе је остало, да Милетић отиде на Цетиње, те да коначно ствар уговори и утврди. Кад су о томе држана већа у одбору омладинском у Београду, онда је чињено сравњење између Црне Горе и Србије, па је нађено, да Црна Гора нема ни умне ни материалне снаге, да би једну тако велику ствар могла са успехом извести, управо да би Омладина унешто ојачала Црну Гору т. ј. Књаза Николу у претензијама и тиме само спречила заједничку радњу између Црне Горе и Србије, па тиме и успех народње ствари отежчала; зато да је био одређен Св. Марковић који је отишао к Милетићу, све му то разложио, и овај да је одустао да засад иде у Црну Гору. Од туд се зачела мисао, да се обрате на Србију и отуд је и дошло да су се понудили да ми ствар саопште.

У истом писму Блазнавац саопштава Христићу ове конкретне детаље о сретствима и начинима извршења: а) да је руски историчар Нил Попов писао Матановићу да ће новац дати Словенски комитет из Москве; б) да ће знатан број граничара ући у Босну и Херцеговину „особито сада када се граница разоружава“; в) да ће у акцијама учествовати знатан број Црногораца „без званичног учешћа Књаза Николе“; г) да су Арбанаси већ у борби са Турцима; д) да ће Црногорци из Цариграда доћи у балканске земље; ђ) да ће Бугари, под руководством свога револуционарног комитета из Букурешта, прећи у акцију. Најзад, вођи покрета су изразили своју наду да ће Србија прво незванично помагати устаничку акцију, а када ствар „довољно успе“ да ће узети руководство „у своје руке“. Начелан противник сваке револуционарне борбе, намесник Блазнавац сам признаје да је на

све могуће начине покушавао да убеди претставнике Омладине „да сваком великом делу мора да претходи велика идеја, да у овој нашој ствари још није довољно предходила идеја, да је Милетић сву своју радну снагу до сада утрошио на пољу раздора између јужних Словена, да се је он прихваћао сад једне сад друге идеје, да је његова прошлост само противуречије, да је пре свега нужно да омладински рад улије мисао согласија и поверења и онда се може приступити к делу извршења за ослобођење и уједињење које се морално мора најпре извршити“. Најзад, Блазнавац је тражио „да се на Устанку истина ради, али да му се време извршења не означава“, да се „од досадашњег правила рада одустане“, да се „даде други правац у новинама“ и да се „и у свему другом“ ради „по програму који би се и од србске владе предходно одобрио“.

У свом пропратном коментару, достављајући ово Блазнавчево писмо Христићу у Цариград, Јован Ристић отворено признаје да се преварио у својим ранијим претпоставкама: „Није ту само Матановић, као што мишљасмо, но ту је Омладина, која се раствара у **револуционарне клубове**. То је идеја Милетићева, која може да буде озбиљна са стране границе, јер је раковички устанак показао да тамо има људи одважних и готових на сваки покрет“. Ристић спомиње да је руски дипломатски претставник Шишкин примио од генерала Игњатијева депешу која гласи: „Молим Христића да разложи категорично намесницима inopportunité и будалаштину таквог предузетка (омладинског). Сва корист припала би самим Маџарима.“ Коментаришући ову депешу, Ристић додаје: „Нека је све то тако, али можемо ли ми до века уздржавати ову струју? Милетић је у стању да је све више пусира па ће нас струја преплавити, хтели ми не хтели. Духови су узрујани, све је проврело.“

Из свега овога се јасно види да су се намесници, Блазнавац и Ристић, озбиљно уплашили од револуционарног покрета, који је захватио Црну Гору и Војводину, па су се консултовали са руском дипломацијом, која је већ у принципу била против сваког револуционарног покрета, и да су покушавали на све могуће начине да пројектоване устанке у подјармљеним балканским земљама спрече, или бар одложе. Они су у томе успели, али само донекле. Устанци у Херцеговини, Босни и Бугарској нису букнули 1872, него 1875, али се револуционарно врење на Балкану више није дало угасити, него се и даље ширило на све стране и захватало све нове области. Покушај намесника да отстране Милетића и Матановића из покрета такође није успео. Обојица су остали и даље у руководству покрета, још активнији него до тада. Програм покрета остао је револуционарно-ослободилачки а опозиционим новинама није дат „други правац“. Намесници нису успели да зауставе точак историје.

Од чланова Дружине за уједињење и ослобођење српско Лаза Костић и Јован Павловић имали су озбиљних неприлика и одлежали су сваки по неколико месеци у мађарским затворима. У својим успоменама Костић износи занимљиву епизоду да је у августу 1872 добио из Панчева телеграм Јована Павловића, на енглеском језику, ове садржине: „Намесници се правдају да се не могу упустити у рат са Турском, јер Србија још није спремна. Гледајте да ту сметњу што пре уклоните“. Павловић је претпостављао да се нико неће сетити да текст овога телеграма достави пештанској влади. Иако боем и песник, Костић је овога пута био обазривији од Павловића и одговорио му је овим телеграмом на српском језику: „Није мени ни до каквих намесника, а још мање до рата између Србије и Турске, а најмање да ли је Србија на што спремна. То су сметени пиљарски разговори“. Претпостављајући да је разбио сумњу, Костић је отпутовао у Београд, тобоже зато да присуствује светковинама пунолетства кнеза Милана, а у ствари зато да се тамо састане са члановима одбора из Београда и Цетиња. Наравно, Павловић је такође прешао из Панчева у Београд, из истих разлога, и застао се тамо и са Костићем.

После завршених светковина гости су напустили Београд и вратили се својим кућама. После неколико дана у Новом Саду Костић је седео у кафани са својим друштвом, када му одједном, хитрим кораком, приђе шеф полиције, позове га да сместа напусти кафану и показа му телеграм самога претседника мађарске краљевске владе, грофа Мелхиора Лоњија, који је гласио: „Заповедам да се др. Лаза Костић одмах стави у затвор“. Истога дана ухапшен је у Панчеву Јован Павловић, опет по наређењу претседника владе. Обојица су, затим, под јаком стражом, спроведени у Пешту, где су у више махова испитивани, саслушавани и суочавани, али без жељених резултата. Иако су одлежали у пештанском затвору неколико месеци, у врло неповољним условима, обојица су се сјајно држали. Упркос свим искушењима, Костић и Павловић никога нису издали, тако да мађарска влада није од њих дознала никаквих конкретних појединости о овој револуционарној акцији. У својим успоменама Костић је испричао и ову занимљиву епизоду:

Чим сам био у затвору, машин се у шпал, нађем кључ шифара за дописе моје са војводом Машом Врбичом, па га исцепам и сатрем у млеко... У мене нађоше многа писма војводе Маша, ал их не могаху разумети, јер беху сва у шифрама. У Пешти ми судија заиска кључ од шифара.

— Где сте нашли писма, тамо сте могли пронаћи и кључ.

— Нисмо га нашли. Ал у вашем је интересу да нам га дате, јер овако само ћете дуже остати у тамници, а писма ће се ионако прочитати. У садање време нема шифара којих вештак не би могао разумети.

Ипак их нису никад разумели; јер је ваљало не само бити вештак у дешифровању, него и разумети српски, а у државној

служби тада није било човека који је у себи спајао те две врлине.

Врло је интересантан и у највећој мери карактеристичан случај члана цетињског одбора Маше Врбице. У својим успоменама Лаза Костић је, поред осталог, узео у одбрану Врбицу од неправичне оптужбе да је тобоже он „открио целу акцију“ аустро-угарском министру иностраних дела, грофу Андрашију, и да је чак денунцирао своје другове. Бранећи Врбицу, Костић изричито вели: „То спомињем зато што су неки, ради нашег затвора, сумњичили неке чланове цетињског одбора, који не прекидају никако својих веза са аустро-угарским главарима, а наше војводу Маша, да нас је потказао Андрашију. Нека се види да је то потвара“. — Уосталом, да је Врбица заиста „открио целу акцију“ грофу Андрашију, не би Костић и Павловић одлежали само по неколико месеци у истражном затвору, него би сасвим сигурно били осуђени као „велеиздајници“ на више година тешке робије; исто тако, да је Врбица заиста денунцирао своје другове, били би ухапшени и остали чланови Дружине са територије Аустро-Угарске, а не само Костић и Павловић. Најзад, сасвим је искључена претпоставка да би Светозар Милетић и даље водио преписку са тим истим Врбицом да је овај заиста био Андрашијев агент. У свом чланку **Црна Гора према Светозару Милетићу** Јагош Јовановић цитира једно карактеристично Врбичино писмо из 1875, из којег се јасно види у којој су мери односи између Милетића и Врбице били интимни и како је Милетић поверавао Врбици чак и своје најскривеније стрепње од Аустрије. Између осталог, Врбица пише Милетићу:

Ја добро схватам Ваше патриотске жеље да чувамо Црну Гору од неке опасне аустриске клопке у вези с догађајима у Херцеговини, али ту Ви не треба да бринете што се прсти аустријанских тиче, јер у Херцеговини има само наших прсти а аустријански су јако кратки да нашу мишицу покрену натраг. Наше срце бије заједно са срцем наше побуњене браће, и у добру и у злу бићемо с њима заједно док иједног од нас буде. Ваше јуначко родољубиво срце треба јако да куца за нашу заједничку браћу којој треба свега — од кабанице и опанака до пушке и топа.

Ма како се иначе судило о Врбици, али један Андрашијев агент овако не осећа и овако не мисли. А најмање има разлога да би се могло претпоставити да би Милетић објављивао у **Застави** дописе о Херцеговачком устанку из пера тога истог Врбице, да је он заиста био поверљива личност аустро-угарског министра иностраних дела. Све дотле, док се у нашим историским архивама не буду нашла аутентична архивска документа о Врбичиној конфидентској служби у било ком виду, не може се озбиљно говорити о томе да је Врбица денунцирао Костића и Павловића грофу Андрашију и да је он „открио целу акцију“.

После Костића узео је Врбицу у одбрану још један наш одличан књижевник, Симо Матавуљ. У својим **Биљешкама једног писца** Матавуљ је још одлучнији и још конкретнији од Костића:

На примјер, бјеше повика на војводу Маша Врбицу, ондашњег министра унутрашњих дјела, који је, штоно ријеч, ведрио и облачио у Црној Гори. Оптуживан је био да је аустријски плаћеник, да вара кнеза, да све што ради свјесно ради на штету Црне Горе. Те су се оптужбе шапатом разносиле међу образованијом омладином црногорском, а проношене су јасно и гласно по српском новинарству у Аустро-Угарској... Ја сам пак већ онда био увјерен да Машо ради што му господар заповиједа, а то ће рећи ради за добро и за корист Црне Горе и Српства, па макар то изгледало сасвим противно. Јер, моја вјера у његово родољубље и политичку непогрјешивост његову, бјеше неограничена.

По другој верзији, до откривања ове илегалне револуционарне организације дошло је случајном необазривошћу самога Светозара Милетића. Овакво мишљење заступа баш један од најближих тадашњих Милетићевих сарадника, Лаза Костић, иако недовољно конкретно. У својим успоменама, говорећи о својим разговорима у Београду са намесницима Блазнавцем и Ристићем, Костић је између осталог забележио да Милетић није умео да чува тајне и да није био права завереничка, конспираторска природа:

Разуме се, да сам ја то све јављао новосадском одбору, у коме је био и Светозар Милетић. Ми га нисмо могли заобићи у том послу, према тадашњем његову гласу, ал смо му такве ствари поверавали навек са страхом и сумњом, познавајући његову непоузданост у чувању тајне. Кад год би смо му замјерили какву проливену реч, он би сваки приговор одбио речима: „Нисам ја ничија кутија“. Уз такво начело мучно је дакако упуштати се у конспирације.

Код таквог стања ствари, није сасвим искључена могућност да су Блазначеви агенти у Новом Саду можда дочули штогод о овој револуционарној акцији и да су ове информације, добивене из друге или треће руке, доставили Блазнавцу, који је био један од најбезобзирнијих противника Светозара Милетића. Познато је са каквом су свирепošћу агенти Управе града Београда, према Блазначевим директивима, пресретали и премлаћивали Милетићеве присталице у сред српске престонице. Блазнавац је од својих новосадских жбирова и шпијуна морао дознати да су се баш у то доба у Новом Саду налазили као политички емигранти и некоји социјалисти, између осталих и Светозар Марковић и Ваца Пелагић, да се они често састају са Милетићем, да сарађују на **Застави** итд. Дочувши да се у Новом Саду, и то баш у штампарији **Заставе**, илегално штампају већ и прве прокламације балканским народима, са позивом у „свети ослободилачки рат“, Блазнавац је издејствовао преко мађарске краљевске владе да

полиција у Новом Саду изврши преметачине и „у корену уништи све припреме за револуцију на Балкану“. Блазнавац је одмах наредио београдској режимској штампи да отвори кампању не само против „безумних црвењака и комунаца“, него и против Светозара Милетића, зато што је допустио да у штампарији **Заставе** „бунтовници и превратници штампају прогласе који ће пореметити мир и поредак на Балкану“. После тога, настала су масовна хапшења и у Србији и у Војводини, Васа Пелагић и Светозар Марковић протерани су из Новог Сада, и свуда је завладала реакција. Тако је намеснички режим у самом зачетку угушио овај значајан колективан покушај подизања опште народне револуције на Балкану.

Даља архивска истраживања и историска испитивања имаће да детаљније утврде и поближе осветле удео Црне Горе у Омладинском покрету уопште, а у револуционарној активности Дружине за уједињење и ослобођење српско посебице. Али, већ на основу свега досад реченога и овде цитиранога могу се извести ови закључци:

Прво, да је у досадашњој нашој историској науци удео Црне Горе у покрету Уједињене омладине српске био сведен на најмању меру и све до данас остао недовољно испитан, непотпуно осветљен и тек местимице и делимично наговештен; чак и у најобимнијем делу о овом предмету, у Скерлићевој књизи **Омладина и њена књижевност**, удео Црне Горе у Омладинском покрету једва се наслуђује и тек нејасно назире у бледим контурама.

Друго, да су омладинци из Црне Горе и Приморја узимали активног учешћа у припремању и организовању народних buna и устанака у Херцеговини и Боки Которској, било као будиоци револуционарног расположења широких народних маса, било као дописници и информатори наше штампе и велике европске јавности, било у помагању и збрињавању пострадалих породица изгинулих бораца и устаника; у недостатку месне штампе у Херцеговини и Боки, они су о свима акцијама обавештавали свет преко војвођанских листова, нарочито преко Милетићеве **Заставе**.

Треће, да су Црногорци и Бокељи у току Омладинског покрета први пут дошли у ближи и непосреднији контакт са позитивним борбеним елементима осталих југословенских и балканских народа, измењали са њима мисли и стечена искуства, упознали њихова национална стремљења и прегнућа, зближили се и повезали са њима за даље колективне акције, свесни да се само удруженим снагама може доћи до народне слободе и државне независности, без хегемоније и туторства великих сила.

Четврто, да је на Цетињу основана и формирана најборбенија и најреволуционарнија омладинска организација, Дружина за уједињење и ослобођење српско, са сасвим конкретним, реалним и позитивним програмом, усмереним искључиво правцем

припремања и остваривања постављених задатака, без националистичке романтике, мистике и метафизике, са непосредним осећањем живе и крваве економске, друштвене и политичке стварности свога времена, према датим историским условима.

Пето, да је Црна Гора, по слободарском и демократском менталитету свога етничког колектива, знатно допринела револуционарном активизирању Омладинског покрета, путем организовања и повезивања свих наших народа за планску и систематску борбу против туђинског националног угњетавања, против економске експлоатације и, у крајњој линији, против читавог тадашњег постојећег поретка. По тим својим прогресивним позицијама био је Омладински покрет, у неку руку, весник новог доба у нашој историји.

Др Коста Милутиновић